

Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot

Harri Uusitalo
Pro gradu -tutkielma
Suomen kieli
Suomen kieli ja
suomalais-ugrilainen kielentutkimus
Kieli- ja käännöstieteiden laitos
Turun yliopisto
Maaliskuu 2015

*Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu
Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.*

TURUN YLIOPISTO

Kieli- ja käännöstieteiden laitos / Humanistinen tiedekunta

UUSITALO, HARRI: Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot

Pro gradu -tutkielma, 67 s., 13 liites.

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus / Suomen kieli

Maaliskuu 2015

Tutkin vanhan kirjasuomen tutkimuksen alaan kuuluvassa pro gradu -työssäni reformaatioaikaisten suomenkielisten Isä meidän -rukousten eroja ja niiden syitä. Reformaation alkuajalta tunnetaan kaikkiaan 14 suomenkielistä Isä meidän -rukousta, jotka poikkeavat toisistaan hieman. Keskeisin tavoite on selvittää, pystytäänkö suomenkielisille rukouksille löytämään vieraskielinen käännöslähde. Tämä valaisisi käännöksen taustaa ja ajoitusta. Tavoitteena on myös selvittää, missä määrin rukousteksteissä on havaittavissa keskiaikaista käännöstraditiota. Rukoukset sisältyvät Mikael Agricolan teoksiin, Sebastian Münsterin Cosmographia-teokseen ja reformaatioaikaisiin käsikirjoituksiin.

Tutkimusmenetelmänäni on tekstien synoptinen eli rinnakkainen samanaikainen vertailu. Vertailen suomenkielisiä rukoustekstejä myös lukuisiin vieraskielisiin Isä meidän -rukouksiin, jotka on kirjoitettu myöhäiskeskiajalla tai reformaatioajan alussa ruotsiksi, saksaksi, latinaksi, kreikaksi tai viroksi. Näiden vertailujen perusteella esitän huomioitani rukousten ortografisista, fonologisista, morfologisista, leksikaalisista ja syntaktisista eroista. Suomenkielisten ja vieraskielisten rukousten eroja ja yhtäläisyyksiä kartoittaessa keskeisiä tutkimuspiirteitä ovat lähinnä leksikaaliset ja syntaktiset erot, sillä suomen ortografia oli hyvin vakiintumatonta ja morfologiset ja fonologiset erot johtuvat pääasiassa kirjoittajien omasta kielenkäytöstä, johon vaikuttavat oman murretaustan lisäksi muilla paikkakunnilla asumisen myötä omaksutut murrepiirteet.

Tutkimukseni tuloksissa käy ilmi, että tutkimushypoteesini, jonka mukaan suomenkielisten Isä meidän -rukousten esikuvat olisivat todennäköisesti löydettävissä vieraskielisestä vertailuaineistostani, oli liian optimistinen. Tämän vuoksi tutkimus ei tuo lisätietoa pohdinnalle, jota on käyty varsinkin käsikirjoitusten ja Cosmographian rukousten ajoituksesta. Tutkimukseni kuitenkin antaa selviä viitteitä siitä, että hyvin keskeisen ja tunnetun tekstin, kuten Isä meidän -rukouksen, kääntäminen ei edellyttänyt sanatarkkaa käännöstyötä. Rukous on selvästi ollut niin tunnettu, että kääntäjät ovat hyvin voineet kirjata sen kirjoituksiinsa ulkomuistista. On varmasti ollut hyvin luonnollinen asia, että rukouksesta on ollut käytössä usea toisistaan poikkeava muoto, eikä mikään viittaa siihen, että yhtä muotoa olisi pyritty voimakkaasti standardisoimaan. Säilyneiden 14 rukouksen lisäksi reformaatioajalla on ollut todennäköisesti enemmänkin erilaisia rukoustekstejä käytössä ainakin Agricolan teosten ilmestymiseen asti. Messukirjojen ja kirkkokäsikirjojen käsikirjoituksia on ollut käytössä varmasti enemmänkin kuin ne, jotka esittelen tässä tutkielmassa. Aikojen saatossa ovat kadonneet myös keskiajalla kirkoissa suomeksi luetut rukoukset, jotka monet papit ovat varmasti kirjoittaneet paperille muistiin.

Asiasanat: vanha kirjasuomi, Isä meidän -rukous, kirjahistoria, koodeksit

SISÄLLYS

1 JOHDANTO	3
1.1 Tutkimuksen tausta	3
1.2 Tutkielman rakenne.....	5
1.3 Tutkimusaineiston esittely	7
1.4 Tutkimusaineiston hankinta	7
1.5 Tutkimusmenetelmät	8
2 VANHAN KIRJASUOMEN TUTKIMUSHISTORIA JA AIKAISEMPI TUTKIMUS AIHEESTA ...	9
2.1 Vanhan kirjasuomen tutkimushistoria lyhyesti.....	9
2.2 Aikaisempi tutkimus aiheesta.....	10
3 ISÄ MEIDÄN -RUKOUS	11
4 SUOMI KESKIAJAN JA REFORMAATIOAJAN TAITTEESSA.....	13
4.1 Reformaation synty ja eteneminen.....	13
4.2 Suomen kirjallisuus ennen reformaatioaikaa.....	14
4.3 Varhaisimmat suomenkieliset kirjat ja käsikirjoitukset.....	16
4.3.1 Westhin koodeksi.....	16
4.3.2 Kangasalan messukirja	18
4.3.3 Uppsalan koodeksi	19
4.3.4 Sebastian Münsterin Cosmographia.....	19
4.3.5 Mikael Agricolan Abc-kirja	21
4.3.6 Mikael Agricolan Rukouskirja.....	22
4.3.7 Mikael Agricolan Uusi testamentti	22
4.3.8 Mikael Agricolan Käsikirja	23
4.3.9 Mikael Agricolan Messu.....	24
4.4 Muut reformaatioaikaiset kirjat ja käsikirjoitukset	25
5 TUTKIMUSAINEISTON KÄSITTELY	26
5.1 Aineiston ortografiset erot	27
5.1.1 Kirjoitus- ja painovirheet.....	27
5.1.2 Isot kirjaimet ja välimerkit	28
5.1.3 Vokaalit	29
5.1.4 Konsonantit.....	30
5.2 Aineiston fonologiset ja morfologiset erot	31
5.2.1 Persoonapronominit	32
5.2.2 <i>Taivas</i> -sana	33
5.2.3 <i>Olla</i> -verbin yksikön 3. persoonan imperatiivi	33
5.2.4 <i>Nimi</i> -sana	34
5.2.5 <i>Tulla</i> -verbin yksikön 3. persoonan imperatiivi	34
5.2.6 <i>Valtakunta</i> -sana.....	34
5.2.7 <i>Tahto</i> -sana	35
5.2.8 <i>Maa</i> -sana	35
5.2.9 <i>Tänä päivänä</i> ja <i>tänä pänä</i>	35
5.2.10 <i>Jokapäivänen</i> , <i>jokapäivän</i> ja <i>jokapäinen</i>	35
5.2.11 <i>Leipä</i> -sana	36
5.2.12 <i>Synti</i> -sana.....	36
5.2.13 <i>Velka</i> -sana.....	36
5.2.14 <i>Anteeksi</i> -sana.....	37
5.2.15 <i>Antaa</i> -verbin muodot	37

5.2.16	<i>Velyollinen</i> -sana	37
5.2.17	<i>Kiusaus</i> -sana	38
5.2.18	Doksologian <i>olla</i> -verbi	38
5.2.19	<i>Iankaikkinen</i> ja <i>iänkaikkinen</i>	39
5.3	Aineiston leksikaaliset erot	39
5.3.1	<i>Pyhätä</i> ja <i>pyhittää</i>	39
5.3.2	<i>Tulla</i> ja <i>lähestulla</i>	40
5.3.3	<i>Saattaa</i> ja <i>johdattaa</i>	40
5.3.4	<i>Synti</i> , <i>rikos</i> ja <i>velka</i>	40
5.3.5	<i>Velyollinen</i> ja <i>vastahan rikkoja</i>	41
5.3.6	<i>Kuin</i> , <i>niin kuin</i> ja <i>sillä että</i>	41
5.3.7	Doksologian <i>sillä</i> ja <i>sillä että</i>	41
5.3.8	<i>Myös</i> ja <i>-kin</i>	41
5.3.9	<i>Iankaikkisesta iankaikkiseen</i> ja <i>iankaikkisuusdes</i>	42
5.3.10	<i>Kaikkein</i>	42
5.4	Aineiston syntaktiset erot	42
5.4.1	<i>Myös</i> maan päällä niin kuin taivaassa	42
5.4.2	Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme	43
5.4.3	Ja anna meille meidän syntimme anteeksi	43
5.4.4	Niin kuin mekin anteeksi annamme niille, jotka ovat meitä vastaan	44
5.4.5	Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta	44
5.4.6	Doksologia	45
6	PÄÄTELMÄT	45
6.1	Suomenkielisten tekstien suhde lähdeteksteihin	45
6.1.1	Päätelmät ortografisista eroista	45
6.1.2	Päätelmät fonologisista ja morfologisista eroista	45
6.1.3	Päätelmät leksikaalisista eroista	47
6.1.4	Päätelmät syntaktisista eroista	50
6.2	Suomenkielisten rukousten suhde toisiinsa	53
6.2.1	Messukirjojen rukousten ja käsikirjojen rukousten suhde	53
6.2.2	Agricolan teosten rukousten suhde	54
6.3	Cosmographian rukous	54
6.4	Tutkimuksen tulosten yhteenveto	56
7	LOPUKSI	59
	Lähteet	62
	LIITTEET	

1 JOHDANTO

1.1 Tutkimuksen tausta

Tutkin pro gradu -työssäni varhaisimpien tunnettujen suomenkielisten Isä meidän -rukousten eroavaisuuksia. Tutkimusaineistoni rajautuu vanhimpaan suomenkieliseen painettuun kirjallisuuteen eli Mikael Agricolan 1540- ja 1550-luvuilla julkaistuihin teoksiin sekä kolmeen samoihin aikoihin ajoitettuun käsikirjoitukseen, joiden suomenkielisten tekstien vanhimpien osien arvellaan olevan osittain peräisin jo 1530-luvulta. Lisäksi aineistossa on saksalaisen Sebastian Münsterin vuonna 1544 julkaisemasta *Cosmographia*-teoksesta löytyvä suomenkielinen Isä meidän -rukous, jonka Münster on kirjannut teokseensa näytteeksi suomen kielestä.

Mikael Agricolan teokset antoivat selkeän pohjan ja esimerkin myöhemmälle suomenkieliselle kirjallisuudelle, ja sen vuoksi aineisto on rajattu vain Agricolan teoksiin sekä Agricolasta riippumattomiin samanaikaisiin teksteihin, jotka edustavat kaikkein varhaisinta yhtenäisistä teksteistä koostuvaa suomenkielistä kirjallista perinnettä. Kaikkiaan aineistossa on 14 rukousta, ja huomionarvoista on, että ne ovat keskenään hieman erilaisia. Tutkimuskysymyksessäni pohdin, millä tavalla rukoukset eroavat toisistaan ja mistä erot johtuvat. Tavoitteeni on kartoittaa täsmällisesti rukousten eroavaisuudet, joiden oletan olevan selitettävissä todennäköisten käännöslähdetekstien eroavaisuuksilla, sillä varsinkin Agricolan käännöstyön tiedetään olevan hyvin täsmällistä ja kirjaimellista. Hän on työskennellessään vertaillut useita erikielisiä tekstejä samanaikaisesti. (V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985, 170). Tämän vuoksi laaja, useista erikielisistä rukouksista koostuva vertailuaineisto on tutkimukseni kannalta hyvin oleellinen.

Tutkimuksessani käytän vertailuaineistona reformaatioajan suomenkielisen kirjallisuuden keskeisimpiä esikuvateoksia, jotka ovat Olaus Petrin ruotsalainen käsikirja (1529), saman tekijän ensimmäiset messukirjapainokset (1531, 1535, 1537, 1541), ensimmäinen ruotsinkielinen Uusi testamentti (1526), ensimmäinen ruotsinkielinen Raamattu (1541), Martin Lutherin saksankielinen Uusi testamentti

(1522) ja Raamattu (1534), latinankielinen Raamattu eli Vulgata (1551¹) ja Erasmus Rotterdamilaisen julkaisema Uusi testamentti, jossa rinnakkain ovat sekä latinan- että kreikankieliset tekstit (1519). Mainittujen teosten lisäksi olen ottanut vertailuaineistooni 1300-luvulta peräisin olevassa ruotsalaisessa *Sjælinnathrøst* -tekstissä esiintyvän Isä meidän -rukouksen, josta esitän huomioita analysoidessani *Cosmographian* rukousta. Lisäksi vertaan suomenkielisiä rukouksia varhaisimpaan tunnettuun vironkieliseen rukoukseen, joka on peräisin 1520-luvulta. Tutkimukseni kuuluu vanhan kirjakielen, täsmällisemmin 1500-luvun kielen, tutkimisen alaan.

Agricolan teosten lähteitä ja esikuvia ovat aiemmin tutkineet muiden muassa Jaakko Gummerus (1955), Marja Itkonen-Kaila (1997), Simo Heininen (2007c) ja Kaisa Häkkinen ([toim.] 2010, 2011, 2013). Tässä tutkimuksessa erityisen kiinnostuksen kohteena ovat vanhat käsikirjoitukset, joiden tutkimuksen voi sanoa olevan vasta alkutekijöissään. Varhaisempia tutkimuksia ja käsikirjoitusten litterointeja ovat julkaisseet esimerkiksi E.N. Setälä ja K.B. Wiklund (1893), Aarni Penttilä (1931) ja Kauko Pirinen (1962), mutta yksittäisten opinnäytetöiden lisäksi uusimpia käsikirjoitustutkimustuloksia on julkaissut lähinnä Häkkinen ([toim.] 2012a, 2012b). Tutkimuksia on odotettavissa lisää, sillä Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on käynnistänyt *Codices Fennici* -hankkeen, jonka tarkoitus on digitoida, julkaista ja tutkia suomalaisia ja Suomea koskevia keskiaikaisia ja 1500-luvun käsikirjoituksia (ks. lähdeluettelosta *Codices Fennici*). Hankkeen yhteydessä Jesse Keskiäho on julkaissut kattavan listan ennen vuotta 1600 Suomessa käytetyistä käsikirjoituksista. Lisäksi *Cosmographian* rukous on aivan erityinen tutkimuskohde omaleimaisen kieliasunsa vuoksi. Siitä ei ole julkaistu varsinaisia tutkimuksia. Yksittäisiä huomioita kyseisestä rukouksesta ovat esittäneet esimerkiksi Heikki Ojansuu (1904) ja Pirinen (1988).

Yksityiskohtaista selvitystä varhaisten Isä meidän -rukousten eroista, tai edes kaikki rukoukset sisältävää luetteloä, ei ole ennen tehty. Ojansuu (1904, 130–134) esittelee *Virittäjässä* yhdeksän rukousta, ja hänen listaansa täydentää Pirinen (1988, 11) artikkelissaan. Lisäksi rukouksia on vertailua varten julkaissut

¹ Kyseisen Vulgatan painovuosi on hieman myöhäinen tutkimukseni kannalta, mutta se on varhaisin, jonka olen saanut käsiini. Latinankielinen rukous on kuitenkin esiintynyt vakiintuneessa asussa Vulgatan eri painoksissa, joten se kelpaa hyvin aineistooni.

mm. Martti Rapola (1988, 12–13), jonka teoksessa on rinnakkain viisi Agricolan kirjoista löytyvää rukousta. Kyseisissä julkaisuissa ei kuitenkaan oteta kantaa rukoustekstien eroavaisuuksien syihin. Myös reformaation merkkivuosi 2017 lähenee, joten senkin vuoksi kaikki reformaatioaikaan olennaisesti liittyvä tutkimus herättää nyt mielenkiintoa. Vuonna 1517 Martin Luther julkaisi katolista kirkkoa arvostelevat teesinsä Wittenbergissä, mistä tulee pian kuluneeksi 500 vuotta.

1.2 Tutkielman rakenne

Tutkimuksessani kartoitan Isä meidän -rukousten ortografisia, fonologisia, morfologisia, leksikaalisia ja syntaktisia eroja synoptisella menetelmällä eli tekstien samanaikaisella rinnakkaisella vertailulla. Aineistoani tutkin mahdollisuuksien mukaan alkuperäisinä teksteinä joko näköispainoksista tai valokuvista, sillä varsinkin vanhemmissa litteroinneissa on jonkin verran huolimattomuusvirheitä. Ainoastaan Westhin koodeksista löytyvät rukoukset olen tutkinut alkuperäistekstin hankalan luettavuuden vuoksi valmiista litteroinnista. Kyseisen litterointi on julkaistu huolellisesti tarkistettuna Häkkisen toimittamassa (2012a) Codex Westh: Westhin koodeksin tekstit -teoksessa, ja myöhemmin myös alkuperäisteksti on julkaistu digitoituna Kansalliskirjaston Doria-arkistossa. Westhin koodeksin ja Münsterin Cosmographian lisäksi aineistooni kuuluvat rukoukset löytyvät Kangasalan kirkosta löytyneestä Missale Aboensesta käsin kirjoitetusta suomenkielisestä messuosioista, Uppsalan yliopiston kirjaston B 28 -käsikirjoituksesta sekä Agricolan Abc-kirjasta, Rukouskirjasta, Uudesta testamentista, Käsikirjasta ja Messusta. Uudessa testamentissa Isä meidän -rukous on sekä Matteuksen että Luukkaan evankeliumissa. Rukouskirjassa ei ole yhtä yhtenäistä rukoustekstiä, mutta otsakkeista voi koostaa neljä eri Isä meidän -rukousta, jotka ovat mukana aineistossa. Myös Westhin koodeksissa rukous on kahteen kertaan. Muissa aineslähdekirjoissa ja -käsikirjoituksissa on kussakin yksi rukous. Lukemisen helpottamiseksi Agricolan teosten nimet ovat tässä tutkielmassa nykykielen mukaisessa asussa. Teosten alkuperäiset kirjoitusasut ovat nähtävissä aineslähteiden luettelossa.

Esittelen tutkimuksessani ennen varsinaisia tutkimustuloksia tutkimusaineistoni ja tutkimusmenetelmäni. Lisäksi selvitän Isä meidän -rukouksen merkitystä kristinuskossa ja perehdyn varhaisimpaan suomenkieliseen kirjallisuuteen, minkä yhteydessä esittelen aineistoni rukoukset sisältävät kirjat ja käsikirjoitukset. Esittelen myös lyhyesti vanhan kirjasuomen tutkimusperinnettä sekä aiempaa tutkimusta varhaisten Isä meidän -rukousten osalta. Tutkimukseni lopussa esittelen aineistoni rukousten erot yksityiskohtaisesti ja omien päätelmieni lisäksi tarkastelen myös muiden tutkijoiden aiemmin saavuttamia tutkimustuloksia varhaisten käsikirjoitusten ja Agricolan teosten kielestä, ajoituksesta ja tekstien suhteista toisiinsa.

Tutkimuksen kohteena Isä meidän -rukous ei ole sattumanvarainen eikä vähäpätöinen, sillä se on yksi keskeisimmistä kristillisistä teksteistä. Suomenkielinen kirjallisuus sai alkusysäyksensä nimenomaan reformaation periaatteesta tuoda kristillinen sanoma ymmärrettäväksi kansan omalla kielellä, mutta Isä meidän -rukous on erityisen merkityksensä vuoksi luettu suomeksi jo katolisen ajan loppupuolella. Tästä selvästi keskiaikaista perinnettä edustavasta rukouksesta ei ole valitettavasti säilynyt varmaa kirjallista muistomerkkiä, joten mielenkiintoinen kysymys tutkimuksessani on myös, missä määrin varhaisimmissa säilyneissä Isä meidän -rukouksissa voi havaita todisteita keskiaikaisesta käännöstyöstä. Mielenkiintoista on myös havaita, miten runsasta variaatiota niinkin keskeisessä tekstissä kuin Isä meidän -rukouksessa kirjoitetun suomen varhaisina aikoina on esiintynyt. Käytännössä kirjallinen tuotanto oli kirjoitettua puhekieltä, sillä normatiivista kielenhuoltoa ei ollut, eikä kirjakiellellä ollut samanlaisia vakiintumisen edellytyksiä kuin nykyään.

Olen tarkastellut aihetta ortografisten ja leksikaalisten erojen osalta aiemmin kandidaatintutkielmassani. Kaikkia pro gradu -tutkielmassani tutkimiani piirteitä on kuitenkin syytä käsitellä kokonaisuutena, sillä joiltain osin tulokset tällöin eroavat aiemmista havainnoistani. Sen vuoksi en viittaa tässä tutkielmassa kandidaatintutkielmaani, vaan olen sisällyttänyt sen tulokset osaksi tätä tutkimusta ja ottanut huomioon myös ne vähäiset tutkimustulosten muutokset, jotka fonologisten, morfologisten ja syntaktisten piirteiden tarkasteleminen on aiheuttanut. Tämä on yksinkertaisempaa myös niille, jotka ovat tutkimuksestani kiinnostuneita, sillä tällöin riittää, että perehtyy ainoastaan pro gradu -työhöni.

1.3 Tutkimusaineiston esittely

Tutkimusaineistoni koostuu 14 reformaatioaikaisesta Isä meidän -rukouksesta. Esittelen rukoukset sisältävät teokset tässä tutkimuksessa luvussa 4.3, aineiston hankintaa ja tutkimusmenetelmiä käsitellään luvuissa 1.4 ja 1.5 ja aineiston käsittelyä luvussa 5. Litteroidut versiot jokaisesta suomenkielisestä rukouksesta löytyvät liitteestä 1 ja vieraskielinen vertailuaineisto liitteestä 3. Katson tässä yhteydessä tarpeelliseksi mainita, että kolme erillistä painosta saaneen Abc-kirjan rukous on peräisin teoksen toisesta painoksesta. Kolmannesta painoksesta on löytynyt vain jälkiosa, johon Isä meidän -rukous ei sisälly. Ensimmäisestä painoksesta tunnetaan vain kaksi vajaan irtolehteä, joista toisessa on säilynyt sanoja Isä meidän -rukouksesta. Ojansuu (1904, 132) huomauttaa, että irtolehdestä säilyneiden sanojen perusteella Abc-kirjan ensimmäisen painoksen rukous näyttää hieman eroavan toisen painoksen rukouksesta, ja tämä on todennettavissa myös irtolehdistä julkaistusta valokuvasta (ks. Perälä 2007, 32). En kuitenkaan ole ottanut ensimmäisen painoksen rukousta aineistooni, sillä se on säilynyt hyvin puutteellisesti. Lisäksi olen jättänyt pois rukouksen, joka sisältyy vuonna 1575 julkaistuun Paulus Juustenin messukirjaan. Katson kyseisen kirjan julkaisuajankohdan olevan liian myöhäinen, kun tarkastellaan kaikkein varhaisimpia suomenkielisiä tekstejä.

1.4 Tutkimusaineiston hankinta

Kaikki Agricolan teokset on julkaistu näköispainoksina ensimmäisen kerran vuonna 1931. Kyseinen painos oli kuitenkin puutteellinen, sillä Abc-kirjan loppuosa löytyi vasta vuonna 1966, joten se ei sisällynyt teoksiin. Täydellinen näköispainos Agricolan teoksista julkaistiin vuonna 1987, ja tästä painoksesta olen hankkinut tutkimukseeni Agricolan teoksiin sisältyvät rukoukset. Münsterin Cosmographiaan sisältyvä rukous on julkaistu Leena Miekkavaaran (2008, 51) Suomi 1500-luvun kartoissa -teoksessa valokuvana. Westhin koodeksin rukoukset ovat litteroituna teoksessa Codex Westh: Westhin koodeksin tekstit ([toim.] Häkkinen 2012, 67, 133). Kangasalan messukirja on julkaistu verkossa kokonaan valokuvattuna. Haasteellisin aineisto on Uppsalan koodeksi, jota ei ole toistaiseksi julkaistu Setälän & Wiklundin (1893) litteroinnin jälkeen. Olen

kuitenkin havainnut muita tekstejä vertailemalla kyseisessä litteroinnissa olevan joitakin huolimattomuusvirheitä, ja siksi en ole käyttänyt sitä varsinaisena aineslähteenä. Olen saanut Kaisa Häkkiseltä valokuvan Uppsalan koodeksin Isä meidän -rukouksen sisältävästä sivusta. Kaikki aineslähteet on eritelty yksityiskohtaisesti lähdeluetteloon.

1.5 Tutkimusmenetelmät

Vanhan kirjakielen tutkimuksessa ei ole käytössä omaa teoriaa, vaan hyödynnän työssäni soveltuvien osien Ison suomen kieliopin (ISK) mukaista kielioppiteoriaa. Ensisijaisena tutkimusmenetelmänäni on eri tekstien synoptinen eli rinnakkainen yhtäaikainen vertailu. Työskennellessäni olen jakanut aineistoni rukoukset alla olevan mallin mukaisesti osiin niin, että pystyn vertailemaan rinnakkain aina samaa osaa kaikista rukouksista. Jaottelun järjestys ei ole kronologinen, vaan ensimmäisenä on Cosmographian rukous, sitten käsikirjoitusten rukoukset ja lopuksi Agricolan teosten rukoukset. Tarkemmin esittelen aineiston käsittelyä luvussa 5, jossa on nähtävissä myös teosten lyhenteiden merkitykset. Jaoteltu aineisto on nähtävissä kokonaisuudessaan liitteessä 2.

COS Isä meidän ioka oledh taiuahissa / pühettä olkohon siun nimesi
KAN Jse meiden ioca olet taiuahissa pühettä olcon sijnun nimmies
UPM Jse meiden ioca olet taijuasa, pühettu olkon sinun nijmes
WEK Isä meiden joca olet taiuasa pyhätty olkon sinun nijmes
WEM Jsä meidän ioca olet taiuasa Pyhätty olkon sinun nimes
ABC Jse meiden / ioca olet taiuasa. Pyhetty olkon sinun nimmies
RU1 JSE meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhitetty olcon sinun nimes
RU2 JSE Meiden / ioca olet taiuaijs. PYhetty olcohon sinun Nimes
RU3 Jse meiden ioca olet taijuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes
RU4 Jse meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes
UTM Jse meiden ioca olet Taiuais. Pyhetty olcon sinun nimes
UTL Jse meiden / ioca olet Taiuahis. Pyhetty olcon sinun Nimes
KÄS ISE meiden ioca olet Taiuasa. Pyhetty olcon sinun Nimes
MES Jse meiden ioca olet Taiuahisa. Pyhetty olcon sinun Nimes

Lisäksi pohjaan omaa tutkimustani aiempaan reformaatioaikaisen suomenkielisen käännöskirjallisuuden tutkimukseen ja teen vertailuja aineistoni

rukousten ja muunkielisten mahdollisten käännöslähteinä toimivien rukoustekstien välillä. Tiivis yhteenveto tutkimustuloksista on luvussa 6.3.

Tutkimukseni on kytköksissä myös käännöstieteeseen, sillä vertailen aineistoni rukouksia toistensa lisäksi vieraskielisiin mahdollisiin lähdeteksteihin. Reformaatioajan käännösperiaatteisiin kuului, että käännettävän tekstin tuli pysyä muodoltaan ja sanastoltaan alkuperäistä tekstiä mahdollisimman hyvin vastaavana, mikä tuotti käännöstekstiin jopa kielenvastaisia rakenteita, jotka kopioituivat lähtökielestä sellaisenaan. Tämän vuoksi en katso tarpeelliseksi hyödyntää nykyisiä käännöstieteen menetelmiä kattavasti tutkimuksessani. Käännöstieteessä *käännösvastine*-termiä tarkastellaan hyvin monitahoiselta kannalta. Rune Ingo (1990, 96–107) on perehtynyt käsitteeseen ja kaikkiin sen sisältämiin merkityksiin kattavasti. Itse käytän tutkielmassani *käännösvastine*-sanaa yksinkertaisesti merkitsemään sitä, miten jokin kielen aines on lähtökielestä kohdekieleen käännetty. Kontrastiivisen tutkimuksen haaste on vanhan käännössuomen tutkimukselle tyypillinen: tutkimus olisi helpompaa, mikäli tarkasteltavat kielet olisivat rakenteellisesti lähellä toisiaan (Häkkinen 1987, 13–14). Näin ei ole tutkimuksessani luonnollisestikaan asian laita.

Tutkimusaineistoni on sellaisenaan erittäin hankala käsitellä, joten olen kirjoittanut jokaisen aineistoon kuuluvan rukouksen erikseen helposti luettavaan tekstimuotoon. Samalla lailla olen kirjoittanut myös vertailuaineistona käyttämäni ruotsinkieliset, saksankieliset, latinankieliset ja vironkieliset rukoukset, jolloin tekstien synoptinen vertailu on erittäin sujuvaa. Ainoastaan Erasmus Rotterdamilaisen kreikankieliset tekstit puuttuvat liitteestä 3, mutta ne on julkaistu verkossa (ks. lähdeluettelosta Erasmus Rotterdamilainen).

2 VANHAN KIRJASUOMEN TUTKIMUSHISTORIA JA AIKAISEMPI TUTKIMUS AIHEESTA

2.1 Vanhan kirjasuomen tutkimushistoria lyhyesti

Vanhan kirjasuomen tutkimus on alkanut jo 1800-luvulla, jolloin kansallisen heräämisen innoittamina kielimiehet alkoivat perehtyä monipuolisesti vanhoihin

kirjoihin ja käsikirjoituksiin, vaikka kaikista aineistoista ei tehtykään varsinaisia kielitieteellisiä tutkimuksia. Tutkimus oli jo alussa osaksi monitieteistä, sillä varsinkin Agricolan teosten kielestä olivat fennistien lisäksi kiinnostuneet myös teologit. (Häkkinen 2008, 189–192.) Vuosikymmenten aikana tutkimusta on tehty tauotta nykypäivään saakka, mutta aineiston määrään nähden tutkimusta on tehty melko rajallisesti. Merkittäviä saavutuksia tutkimuksen helpottamiseksi ovat olleet esimerkiksi Agricolan teosten ja vuonna 1642 ilmestyneen ensimmäisen suomenkielisen kokoraamatun näköispainosten julkaiseminen.

Nykyään aineistoa on saatavilla myös sähköisenä. Esimerkiksi Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-aineistopalvelussa on runsaasti vanhan kirjakielen tekstejä kaikkien kiinnostuneiden nähtävillä. Lisäksi Turun yliopistossa on perustettu tutkijoiden käyttöön Mikael Agricolan kielen morfosyntaktinen tietokanta (ks. lisää Inaba 2007), jota Agricola-tutkijat voivat monipuolisesti hyödyntää. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran käynnistämän Codices Fennici -käsikirjoitustutkimushankkeen kunnianhimoinen tavoite on julkaista verkossa kaikki suomenkieliset 1600-lukua edeltävät käsikirjoitukset valokuvattuina ja sanallisin kuvauksin varustettuina.

2.2 Aikaisempi tutkimus aiheesta

Reformaatioaikaisia Isä meidän -rukouksia on tutkittu vertailevasti hyvin niukasti. Ojansuu (1904) listaa artikkelissaan tiedossaan olevat rukoukset. Ojansuun listaa täydentää Pirinen (1988, 11) mainitsemalla puuttuvat rukoukset, mutta hän ei ole julkaissut varsinaisia rukoustekstejä artikkelissaan. Lisäksi mm. Rapola (1988, 12–13) listaa teoksessaan muutamia Agricolan teosten Isä meidän -rukouksia. Yksityiskohtaista vertailevaa tutkimusta ei kuitenkaan ole reformaatioajan Isä meidän -rukouksista ennen tehty.

Ojansuu (1904) paneutuu artikkelissaan yksityiskohtaisimmin Münsterin Cosmographiassa olevaan rukoukseen sen omaleimaisuuden vuoksi. Hän pitää mahdollisena, että kyseinen rukous olisi keskiaikaista perua, vaikka nykyyleiskielen *d*-äännettä edeltävän soinnillisen dentaalispirantin esiintyminen itämurteisessa tekstissä tuntuukin hämmäntävältä. Tämän Ojansuu arvelee

johtuvan kahdesta mahdollisesta syystä: joko Münsterin informantti on tuntemattomasta syystä käyttänyt spiranttia tai sitten rukous palautuu hyvin varhaiseen keskiaikaan. Jälkimmäinen vaihtoehto on nähdäkseni, kuten myös Ojansuu arvelee, erittäin epätodennäköinen, sillä spirantti on kadonnut itämurteista jo hyvin kauan ennen ensimmäisiä kirjallisia itämurteisia tekstejä, mahdollisesti jo suomen itämurteiden ja karjalan kielen yhteisen kantamuodon aikana (Rapola 1966, 110). Sekä Pirinen (1988, 11–13) että Heininen (2007c, 178–179) pitävät myös mahdollisena, että Cosmographian rukous on ainakin osaksi myöhäiskeskiaikaista perua.

3 ISÄ MEIDÄN -RUKOUS

Isä meidän -rukous eli Herran rukous on kristinuskon tunnetuin ja tärkein rukous ja yksi maailman käännettyimmistä teksteistä. Rukous on Raamatun Uuden testamentin mukana käännetty yli 1100 kielelle, ja se on usein ensimmäisiä tekstejä, mitä uudelle, ennen kirjoittamattomalle kielelle aletaan kääntää. Isä meidän -rukous kuuluu katekismusteksteihin, ja suomeksikin se painettiin jo Agricolan ensimmäiseen teokseen Abc-kirjaan. Isä meidän -rukousta pidetään kristinuskossa erityisen pyhänä, sillä se on Raamatun mukaan Jeesuksen asettama. (Suomen evankelis-luterilainen kirkko 2014².)

Uudessa testamentissa Isä meidän -rukous esiintyy kaksi kertaa hieman toisistaan poikkeavissa muodoissa. Keskeisin ero on siinä, että Luukkaan evankeliumissa pyydetään anteeksi syntejä ja Matteuksen evankeliumissa velkoja. Liturgiseen Isä meidän -rukoukseen on Suomessa valikoitunut hieman poikkeuksellisesti Luukkaan evankeliumin rukous (Pirinen 1988, 11–12), vaikka muualla Euroopassa rukoillaan pääsääntöisesti Matteuksen mukaan.

Isä meidän-rukoukseen ovat teologit kautta historian kiinnittäneet paljon huomiota ja käyttäneen paljon aikaa ja vaivaa, jotta kansa ymmärtäisi rukouksen merkityksen. Mikael Agricola julkaisi rukouksen selityksen Rukouskirjassaan, jonka kaltaisia kirjoja julkaistiin reformaatioaikana useita. Myös kaikkein

² Tässä yhteydessä olen käyttänyt lähteenä kirkon internetsivustolta löytyvää sanastohakupalvelua hakusanoilla 'Isä meidän -rukous' ja 'raamatunkäännöstyö'.

merkittävimmät ja tunnetuimmat teologit ovat julkaisseet omat selityksensä. Esimerkiksi Tuomas Akvinolaisen selityksen on suomeksi toimittanut Seppo A. Teinonen (2005), Erasmus Rotterdamilaisen selityksen Simo Heininen (2006) ja Martin Lutherin selityksen Simo Kiviranta (1982). Rukousten ja pyhien tekstien selityksillä on hyvin tärkeä merkitys, sillä monien alkukielisten sanojen ja ilmausten merkityksiä on hyvin haastavaa kääntää siten, ettei tekstistä tulisi kohtuuttoman pitkiä. Joitakin sivumerkityksiä jää väistämättä kääntämättä. (Füssel 2003,9.)

Isä meidän -rukouksen nykysuomenkellinen versio, joka sisältyy luterilaiseen kirkkokäsikirjaan ja jota opetetaan esimerkiksi rippikoulussa, on muodoltaan seuraava:

Isä meidän, joka olet taivaissa.

Pyhitetty olkoon sinun nimesi.

Tulkoon sinun valtakuntasi.

Tapahtukoon sinun tahtosi myös maan päällä niin kuin taivaassa.

Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme.

Ja anna meille meidän syntimme anteeksi, niin kuin mekin anteeksi annamme niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet.

Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta.

Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Aamen.

Uuden testamentin Matteuksen ja Luukkaan evankeliumeissa olevat rukoukset poikkeavat hieman edellä esitellystä kirkkokäsikirjan rukouksesta. Kirkolliskokouksen vuonna 1992 hyväksymässä Raamatussa Matteuksen evankeliumin rukouksen loppuosa kuuluu seuraavasti (Matt. 6:9–13):

Ja anna meille velkamme anteeksi, niin kuin mekin annamme anteeksi niille, jotka ovat meille velassa.

Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta.

Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Aamen.

Luukkaan evankeliumin rukous on lyhyempi. Se kuuluu näin (Luuk. 11:2–4):

Isä, pyhitetty olkoon sinun nimesi.

Tulkoon sinun valtakuntasi.

Anna meille päivästä päivään jokapäiväinen leipämme.

Anna meille syntimme anteeksi, sillä mekin annamme anteeksi jokaiselle, joka on meille velassa.

Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen.

Nykyäänkin käytössä on siis rinnakkain kolme suomenkielistä toisistaan poikkeavaa rukousta, joista kirkkokäsikirjaan sisältyvä rukous on kaikkein tutuin. Varmasti hyvin harva osaa ulkoa tai on edes kuullut Uuden testamentin rukoukset. Tämän tiedon valossa myös reformaatioaikainen variaatio tuntuu luonnolliselta.

4 SUOMI KESKIAJAN JA REFORMAATIOAJAN TAITTEESSA

4.1 Reformaation synty ja eteneminen

Kristinusko alkoi saapua Suomeen ensimmäisen ja toisen vuosituhannen taitteessa. Kristinuskoa levitettiin lännestä Ruotsista ja idästä Novgorodista, ja näiden kahden valtakunnan välillä solmittiin Pähkinäsaaren rauha vuonna 1323. Tällöin suomalaiset heimot tulivat viimeisten kansojen joukossa osaksi eurooppalaista valtiollista järjestäytymistä. Kirkollisen järjestäytymisen ja katolisuuden aikaa kesti 1500-luvulle asti, jolloin Euroopassa alkoivat puhaltua uudet tuulet hengellisessä elämässä. Humanismiaate alkoi levitä Erasmus Rotterdamilaisen ja Martin Lutherin kaltaisten uudistusmielisten miesten opeissa. Luther alkoi voimakkaasti vastustaa katolisen kirkon valtaa ja toimia, joiden hän katsoi vakavasti sortavan kansalaisia. Vuonna 1517 Luther julkaisi Saksan Wittenbergissä katolista kirkkoa arvostelevat teesinsä, mitä nykyään pidetään luterilaisuuden syntyhetkenä. Wittenbergistä tuli reformaatioaatteen keskus, jonne saapui runsaasti ulkomaisia opiskelijoita etenkin Pohjoismaista. Suomen kirkkohistorian varhaisvaiheita ja reformaatioajan tapahtumia esittelevät kattavasti Simo Heininen ja Markku Heikkilä (1996).

1520-luvun kuluessa reformaation opit levisivät Ruotsiin. Vuonna 1524 kuningas Kustaa Vaasa katkaisi yhteydet katoliseen kirkkoon. Hän oli aiemmin tutustunut Wittenbergissä opiskelleeseen Olaus Petriin ja oli kiinnostunut uusista ajatuksista, joiden mukaan esimerkiksi reformaatio mahdollisti kirkon omaisuuden takavarikoimisen kruunulle. Vuonna 1527 laadittiin ns. Västeråsin resessi, jolla katolisen kirkon valta murrettiin lopullisesti. (Karonen 2008, 72–76.) Tällöin reformaation edellyttämät muutokset alkoivat levitä ruotsalaisissa seurakunnissa. 1530-luvulla uudet opit rantautuivat myös Suomeen, ja tarve suomenkieliselle kirjallisuudelle alkoi kasvaa. Olav D. Schalin (1946, 195) ajoittaa vuoden 1537 rajakohdaksi, jonka jälkeen messutraditio oli selkeästi evankelinen.

Kirkollisen elämän muuttuminen evankeliseksi aiheutti muutoksia myös Suomessa. Luostarit lakkautettiin lukuun ottamatta Naantalın luostaria, joka Heinisen (2012, 19) mukaan säilyi jonkin aikaa ”eräänlaisena aatelisnaisten vanhainkotina”. Lisäksi suomalaiset ylioppilaat, joista Heininen (1980) on tutkimuksensa liiteosiossa julkaissut nimilistan, lähetettiin opiskelemaan Wittenbergiin. Heidän joukossaan oli myös Mikael Agricola, joka aloitti käännöstyönsä ainakin Uuden testamentin osalta jo opiskeluaikoinaan. Maisteriksi valmistuttuaan Agricola sai Turun koulumestarin viran, ja tämän viran aikana hän käänsi ja julkaisi teoksiaan. Vuonna 1554 Agricola nimitettiin Turun hiippakunnan piispaksi. Reformaation perinteiden leviäminen kaikkialle Suomeen tapahtui kuitenkin hyvin hitaasti. Itä-Suomessa vanhoja perinteitä noudatettiin osittain vielä 1700-luvulla. (Laine 2012, 73.) Tässä pro gradu -tutkielmassa reformaatioajalla tarkoitetaan kuitenkin aikaa, jolloin reformaation käytännöt alkoivat juurtua Suomeen 1530- ja 1540-luvuilla.

4.2 Suomen kirjallisuus ennen reformaatioaikaa

Mikael Agricolan teokset olivat ensimmäiset painetut suomenkieliset kirjat. Tätä ennen kirjallisuus oli Suomessa pääasiassa latinankielistä. Ensimmäinen Suomea varten painettu kirja oli katolinen messukirja *Missale Aboense*, joka julkaistiin vuonna 1488. Lisäksi Suomea varten julkaistiin vuonna 1522, jolloin Suomessa myöhäiskeskiaika oli jo päättymässä, *Manuale Aboense* -niminen käsikirja. (Heikkilä 2010a, 350–366.) Varhaisempaa käsikirjoituksina säilynyttä

kirjallista perinnettä edustavat esimerkiksi Pyhän Henrikin legenda ja Turun piispainkronikka, jotka niin ikään kirjoitettiin latinaksi (Heikkilä 2010b, 105–120). Kansankielistä kirjallisuutta alkoi vähäisissä määrin ilmestyä jo myöhäiskeskiajalla, mutta kyseessä oli ruotsinkielinen kirjallisuus. Useissa lähteissä Suomen ensimmäisen kansankielisen kirjailijan mainitaan olleen mahdollisesti Pohjanmaalta kotoisin ollut naantalilaismunkki Jöns Budde, joka teki ruotsinkielisiä käännöksiä mm. raamatullisista teksteistä ja muusta hengellisestä kirjallisuudesta. (Walta 2010, 304–305.)

Ainoat säilyneet keskiaikaiset suomenkieliset tekstit ovat yksittäisiä sanoja ja lauseita, joita on muunkielisen kirjallisuuden yhteydessä. Lähinnä kyseessä ovat erilaiset henkilöiden ja paikkojen nimet. (Ojansuu 1916, 24–25; Rapola 1955, 115.) Hengellisiä tekstejä kuitenkin tiedetään käännetyn suomeksi jo myöhäiskeskiajalla. Vuonna 1441 pidetyn Söderköpingin provinsiaalisynodin ja vuonna 1492 pidetyn Turun hiippakuntasynodin päätöksissä määrätään, että Isä meidän -rukous, Enkelin tervehdys eli Ave Maria ja ripittäytymiskaava pitää lukea kirkoissa kansan omalla kielellä. (Pirinen 1988, 9–10.) On ilmeistä, että papeilla oli tuolloin kyseiset tekstit kirjoitettuina muistiin, jotta ne luettaisiin aina samalla tavalla. Aarno Maliniemi (1955, 100) huomauttaa, että näitä käsikirjoituksia ei tiedettävästi ole säilynyt nykypäiviin saakka. Rapola (1965, 26) arvelee, että harjaantuneet kirjoittajat ovat saattaneet kirjoittaa suomea jo kymmeniä vuosia ennen Agricolaa ja ovat näin luoneet varsinaisen kirjakielen mallin, jota Agricolakin on noudattanut.

Varhaisin todiste suomenkielisestä seurakuntatoiminnasta on eräs Tukholman kaupungin asiakirja, jossa mainitaan suomalainen saarnaaja, joka ilmeisesti työskenteli tyhjilleen jääneen dominikaaniluostarin kirkossa. Jumalanpalveluksia alettiin muuttaa kokonaan kansankielisiksi 1530-luvun alusta alkaen, ensin ruotsiksi. Todennäköisesti saman vuosikymmenen loppupuolella on alettu ottaa käyttöön ensimmäisiä suomenkielisiä messutekstejä. (Knuutila 2010, 85–90).

4.3 Varhaisimmat suomenkieliset kirjat ja käsikirjoitukset

Varhaisimmiksi yhtenäisiksi suomenkielisiksi teksteiksi lukeutuvat tässä yhteydessä Mikael Agricolan teokset sekä reformaatioaikaiset käsikirjoitukset, joita kutsutaan tutkimuskirjallisuudessa yleisesti esiagricolalaisiksi teksteiksi. Esiagricolalaisten tekstien kääntäjistä tai kopioijista ei Westhin koodeksiin lukuun ottamatta ole tietoa, mutta eräissä tutkimuksissa Agricolaa vanhemmaksi kääntäjäksi arvellaan ensimmäisenä Wittenbergiin opiskelemaan lähtenyttä Thomas Keijoita (V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985, 205). Tarve suomenkielisille jumalanpalvelusteksteille oli ilmeinen jo ennen Agricolan teosten julkaisua, joten seurakunnissa piti turvautua omiin käännöksiin (Häkkinen 2012, 43).

Luvuissa 4.3.1–4.3.9 esitellään Isä meidän -rukoukset sisältävät kirjat ja käsikirjoitukset. Kokonaisuuden vuoksi esittelen lyhyesti luvussa 4.4 myös muut kyseisen aikakauden merkittävät kirjat ja käsikirjoitukset. Tutkimuksessani viittaan aineslähteisiin nimillä *Westhin koodeksi*, *Kangasalan messukirja*, *Uppsalan koodeksi*, *Cosmographia*, *Abc-kirja*, *Rukouskirja*, *Uusi testamentti*, *Käsikirja* ja *Messu*.

4.3.1 Westhin koodeksi

Kansalliskirjastossa säilytettävä käsikirjoitus C III 19 eli Westhin koodeksi on merkittävin nykypäiviin saakka säilynyt reformaatioaikainen suomenkielinen käsikirjoitus. Sen 144 lehteä koostuvat kolmesta kokonaisuudesta: suomalaisesta kirkkokäsikirjasta, messusta eli jumalanpalvelusjärjestyksestä ja suomennetusta saksalaisen Urbanus Rhegiuksen kirjoittamasta sielunhoidon oppaasta. Lisäksi käsikirjoitukseen sisältyy lauluja ja vähäinen määrä muuta kuin kirkollista tekstiä sekä ruotsin- ja latinankielisiä osuuksia (Häkkinen [toim.] 2012a, 43–46). Westhin koodeksi on nimetty Rauman kappalaisena ja koulumestarina toimineen Mathias Johannis Westhin (?–1549) mukaan, sillä hänen nimensä on kirjoitettu käsikirjoituksen loppuun. Lisäksi Westhin nimikirjaimet on kirjoitettu koodeksin käsikirjaosion nimiösivulle (Setälä & Wiklund 1893, XII). Westhin nimi ei kuitenkaan riitä todistamaan, että hän olisi itse kirjoittanut koko koodeksin, sillä hän voi yhtä hyvin olla yksi käsikirjoituksen omistajista tai kopioijista.

Yksityiskohtainen tutkimus on osoittanut, että koodeksi on kirjoitettu usealla eri käsialalla, joista yksi on todennäköisesti Mathias Westhin (Kallio 2012, 18–19).

Westhin koodeksia on mahdoton ajoittaa täsmällisesti tiettyyn vuoteen. Pirinen (1988, 17–19) on tutkimuksissaan selvittänyt koodeksin ikää ja hän ajoittaa sen vesileimojen perusteella 1540-luvun loppupuolelle. Maria Kallio (2012, 17–18) kuitenkin huomauttaa vesileima-ajoituksen tässä tapauksessa olevan hyvin epävarma. Koodeksista löytyy kaksi vuosilukua: 1546 ja 1547 (Häkkinen [toim.] 2012a, 9). Mikael Agricolan Messu ja Käsikirja painettiin vuonna 1549. Westhin koodeksin vastaavat osat ovat Häkkisen (2012, 44) mukaan varhaisempien käsikirjoitusten kopioita ja täten Agricolan tekstejä selvästi vanhempia. Mikään ei Häkkisen tutkimuksessa selkeästi viittaa siihenkään, että Agricola olisi käyttänyt omassa käännöstyössään apuna Westhin koodeksia, vaan todennäköisesti kummallakin kirjoittajalla on ollut yhteinen, vanhempi lähde. Sekä Häkkinen ([toim.] 2012a, 10) että Pirinen (1988, 23) pitävät todennäköisenä, että Westhin koodeksin vanhimmat suomenkieliset osuudet ovat peräisin ajalta ennen vuotta 1541.

Kielentutkijat ovat tutkineet Westhin koodeksia ja julkaisseet tutkimuksiaan melko niukasti. Setälän ja Wiklundin vuonna 1893 julkaisemassa teoksessa Suomen kielen muistomerkkejä I on lyhyesti esitelty käsikirjoitusta ja julkaistu osa koodeksin kirjoituksista painettuna tekstinä, ja tätä julkaisua ovat hyödyntäneet tutkimusaineistona myöhemminkin esimerkiksi Ojansuu (1904, 133–134), Joensuu (1957), Jäppinen (1961) ja Pirinen (1962, 93–106). Setälän ja Wiklundin julkaisussa on kuitenkin jonkin verran virheitä. Huolellinen litterointi koko koodeksista ja uusimpia tutkimuksia on julkaistu kahdessa Kaisa Häkkisen (2012a, 2012b) toimittamassa teoksessa, joihin tulevissa tutkimuksissa onkin syytä nojata. Isä meidän -rukous löytyy Westhin koodeksista kaksi kertaa, käsikirjaosioista ja messutekstistä. Jälkimmäisestä käy ilmi, että rukous on laulettu jumalanpalveluksen yhteydessä. Erkki Tuppurainen on toimittanut vuonna 2012 ilmestyneen teoksen, joka sisältää Westhin koodeksin lauluosiot nuotteineen. Westhin koodeksi on julkaistu digitoituna kansalliskorjaston Doria-arkistossa (ks. lähdeluettelosta Westhin koodeksi).

4.3.2 Kangasalan messukirja

Kangasalan messukirja on Kangasalan seurakunnassa käytössä ollut Missale Aboense, jonka loppuun on käsin kirjoitettu 11 lisälehteä. Nämä sivut sisältävät myös suomenkielisen messutekstin. Messukirjassa on kolme merkintää, jotka osoittavat sen kuuluneen Kangasalan seurakunnalle, ja näiden yhteydessä on vuosiluku 1567. Ei ole kuitenkaan tiedossa, milloin kyseinen Missale Aboensen painos on Kangasalaan hankittu tai kuka sen on hankkinut. Suomen-, ruotsin- ja latinankieliset evankeliset messutekstit on lisätty messukirjan loppuun reformaatioaikana, kun katolisen messukaanonin sisältäneet alkuperäiset sivut poistettiin. (Häkkinen & Tuppurainen 2014, 10–11.)

Suomenkielisen tekstin kirjoittajaksi on arveltu kirkkoherra Lauri Henrikinpoikaa, joka mahdollisesti olisi siirtynyt Kangasalle Kokemäeltä (Pirinen 1962, 88). Kokemäkeläistausta tarjoaisi myös mahdollisen selityksen Kangasalan messukirjan suomenkielisessä tekstissä esiintyvälle harvinaiselle yksikön 1. persoonan *-nin*-omistusliitteelle, jota ei esiinny missään muussa kyseisen aikakauden tekstissä (Häkkinen 2012, 45). Messutekstin suomenkielinen käännös näyttää ajoittuvan vuoden 1537 ruotsinkielisen messutekstin pohjalta käännetyksi (Häkkinen & Tuppurainen 2014, 14). Saman havainnon ovat tehneet myös Pirinen (1988, 18) ja Schalin (1946, 20).

Aiemmissä tutkimuksissa Kangasalan messukirjan suomenkielisen tekstin osalta huomioitaan ovat esittäneet esimerkiksi Schalin (1946, 20–21, 165–167) ja Pirinen (1962, 86–93, 302–303), joka on teoksessaan litteroinut tekstin. Pirisen litteroinnissa on joitakin virheitä eikä hänen tutkimuksensa huomioi nuottiosuuksia lainkaan. Sen vuoksi uudempien tutkimusten lähteeksi onkin syytä ottaa alkuperäinen teksti, joka nykyään on verkossa saatavilla (ks. lähdeluettelosta Kangasalan messukirja). Ajankohtaisinta tutkimustietoa Kangasalan messukirjasta ovat julkaisseet Häkkinen ja Tuppurainen (2014).

4.3.3 Uppsalan koodeksi

Uppsalan yliopiston kirjaston koodeksi B 28 on kolmas suomenkielisen messun sisältävä 1500-luvulta säilynyt käsikirjoitus. Koodeksi sisältää ruotsiksi kirkkokaaren ja lakitekstejä ja sen loppupuolella on suomenkielinen messu ja käsikirja, jotka ovat säilyneet puutteellisesti. (Setälä & Wiklund 1893, XVII.) Uppsalan koodeksin kirjoittaja on tuntematon, samoin sen täsmällinen ajoitus, mutta Schalin (1946, 24) huomauttaa käsikirjoituksen sisältävän viittaukset Mikael Agricolan Abc-kirjaan ja Rukouskirjaan. Koodeksin suomenkieliset osat on siis kirjoitettu vuoden 1544 jälkeen, mikä viittaa siihen, että Agricolan teokset eivät olleet kovin nopeasti kaikkien halukkaiden saatavilla. Myös muut kääntäjät joutuivat tekemään omia käsikirjoituksiaan, jotka mahdollistivat suomenkielisten messujen ja muiden hengellisten tilaisuuksien järjestämisen.

Suomenkielinen Isä meidän -rukous on ainoastaan koodeksin messuosiossa, sillä käsikirjaan rukouksen kohdalle on kirjoitettu vain alkusanat *Jsæ meiden etc.* Uppsalan koodeksi on julkaistu myös Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-aineistopalvelussa Setälän & Wiklundin (1983) litteroinnin mukaan. Toistaiseksi koodeksista ei kuitenkaan ole julkaistu merkittäviä tieteellisiä tutkimuksia tai opinnäytteitä, minkä vuoksi se on esiagricolalaisista käsikirjoituksista huonoiten tunnettu.

4.3.4 Sebastian Münsterin Cosmographia

Cosmographia on saksalaisen kielitieteilijän ja maantieteilijän Sebastian Münsterin merkittävin teos, joka ilmestyi vuonna 1544. Münster kertoo Cosmographian nimiösivulla tavoitteekseen tehdä kirja, joka sisältää kaikkien maiden kuvaukset kansoineen, kielineen, uskontoineen ja tärkeimpine alueineen (Miekkavaara 2008, 49). Kirjan työstäminen kesti kaikkiaan 18 vuotta ja Münster teki sitä varten lukuisia aineistonkeruumatkoja ja tapasi monia ihmisiä, joilla oli tietoa hänelle itselleen tuntemattomista paikoista. Lähes puolet Cosmographiasta esittelee saksalaisten kansoittamia alueita, mutta kirjassa on tietoa monipuolisesti myös muualta Euroopasta, vähäisesti myös Aasiasta, Amerikasta

ja Afrikasta. Suomea ja suomen kieltä sekä saamelaisia esitellään lyhyesti pohjoisten kuningaskuntien yhteydessä. (McLean 2007, 193.)

Suomea koskevassa osiossa esitellään alueen historiaa ja ihastellaan maan kauneutta ja maukkaita hedelmiä sekä mainitaan Turun ja Viipurin lisäksi joitakin pienempien paikkakuntien nimiä. Suomen kielestä kirjoitetaan lyhyet näytteet: 12 suomenkielisen esimerkkisanan lista saksankielisine käännöksineen sekä Isä meidän -rukous. Huomionarvoista on, että rukous on ainoa tunnettu itämurteinen vanhan kirjakielen Isä meidän -rukous. Münster mainitsee teoksessaan useita itäsuomalaisia paikannimiä ja korostaa suomen kansan maantieteellistä läheisyyttä venäläisiin. Münsterin suomalaisia informanteja ei tunneta, mutta vaikuttaisi siltä, että ainakin yksi on ollut itäsuomalainen. Münster itse mainitsee, että hänelle tietojan ovat tarjonneet ”muutamit suomalaiset” (Miekkavaara 2008, 52).

Sebastian Münsterin *Cosmographia* on kiinnostava tutkimuskohde monille eri alojen tutkijoille, mutta vanhan kirjasuomen tutkimuksessa aineisto rajoittuu vain pieneen sanalistaan ja yhteen rukoukseen. Sen vuoksi merkittäviä kielitieteellisiä tutkimuksia kyseisestä aineistosta ei ole tehty. Mielenkiintoinen huomio voidaan tehdä kuitenkin Münsterin *ihminen*-sanasta (sanalistassa muodossa *ichminen*): Mikael Agricolan teoksissa tai samanaikaisissa käsikirjoituksissa ei esiinny ihminen-sanaa, vaan käytössä on aina jokin sisäheittomuutosta läpi käymätön muoto, esimerkiksi *inhiminen*. Ihminen-muoto vakiintui käyttöön kunnolla vasta 1600-luvulla. (NES.) Kattavan teoksen *Cosmographian* lähteistä ja kirjoitusprosessista on laatinut Matthew McLean (2007). Valokuvat suomenkielisistä teksteistä ja suomenkielisen käännöksen Münsterin suomalaisia ja saamelaisia koskevasta kirjoituksesta on julkaissut Leena Miekkavaara (2008), ja nykyään teos on osittain julkaistu digitoituna myös Kansalliskirjaston Doria-arkistossa. *Cosmographian* tiedetään kuuluneen myös Mikael Agricolan kirjakokoelmaan (Tarkiainen 1958, 84).

4.3.5 Mikael Agricolan Abc-kirja

Abc-kirja on Mikael Agricolan varhaisin teos ja näin ollen ensimmäinen painettu suomenkielinen kirja. Teoksen ensimmäinen painos painettiin vuonna 1543 Tukholmassa. Kirjanpainajana toimi kuninkaallinen kirjanpainaja Amund Laurentsson, jonka nimi mainitaan Abc-kirjan viimeisellä sivulla. Teoksesta julkaistiin kaikkiaan kolme painosta, joista kahden jälkimmäisen, vuosina 1551 ja 1559 julkaistujen, perusteella on näköispainos onnistuttu rekonstruoimaan. Abc-kirja tunnettiin vaillinaisesti vuoteen 1966 saakka, jolloin aikaisemmin tuntemattomat osat löytyivät. Kaikki tunnetut teosten osat on löydetty Ruotsista muiden kirjojen kansitäytteistä. Osat kuuluvat joko toiseen tai kolmanteen painokseen, lukuun ottamatta kahta fragmenttia, jotka ovat peräisin ensimmäisestä painoksesta. (Heininen 2007a, 11.)

Agricolan Abc-kirja ei ole niinkään aapinen siinä merkityksessä, jona se nykyään ymmärretään. Se on tärkeimmistä kristinuskon teksteistä, kuten Isä meidän -rukouksesta, koostuva katekismus, joka sisältää myös suomen kielen aakkoset ja lukusanat. Kirjan tarkoituksena on eittämättä ollut myös lukutaidon harjaannuttaminen, mutta varsinaisena päämääränä on ollut opetella sen sisältöä. Kirja alkaa alkurunolla, joka juhlavasti aloittaa suomenkielisen kirjallisuuden aikakauden. Abc-kirjan sisältö on seuraava:

1. Alkuruno	8. Ripin sakramentti
2. Aakkoset	9. Ehtoollisen sakramentti
3. Kymmenen käskyä	10. Ruokarukoukset
4. Uskontunnustus	11. Aamu- ja iltarukoukset
5. Isä meidän -rukous	12. Kellonsoittorukoukset
6. Enkelin tervehdys	13. Lukusanat
7. Kasteen sakramentti	14. Painotiedot

Abc-kirjan, kuten muidenkin Agricolan teosten, sisältö on käännetty useista eri lähteistä. Kaikkein selkeimmin Abc-kirjan esikuvina ovat olleet Martin Lutherin, Philipp Melanchthonin ja Andreas Osianderin katekismukset. Alkuruno on Agricolan itsensä sepittämä, mutta sillekin löytyy esikuva Melanchthonin katekismuksesta. (Heininen 2007b, 44–45.) Abc-kirja on julkaistu vuonna 2007 ilmestyneessä Häkkisen toimittamassa teoksen kriittisessä editiossa.

4.3.6 Mikael Agricolan Rukouskirja

Vuonna 1544 pappien käyttöön ilmestynyt Rukouskirja oli järjestyksessään toinen painettu Agricolan teos. Se sisältää pääosin latinankielisen kalenteriosion sekä esipuheen, 40 psalmia ja lähes 700 raamatullista, liturgista tai yksityishartauteen tarkoitettua rukousta. Rukouskirjan käännöslähteinä on ollut saksalaisen teologin Otto Brunfelsin vuonna 1528 julkaiseman latinankielisen rukouskirjan lisäksi suuri joukko eri kielillä kirjoitettuja Raamattuja ja Uusia testamentteja (Heininen 1999, 16–18). Kalenteriosiot olivat keskiajalla ja 1500-luvulla tyypillisiä juuri rukouskirjoissa, mutta Agricolan Rukouskirjan kalenteriosio on huomattavan laaja ja se sisältää tietoa monilta eri tieteenaloilta kuten lääketieteestä, astronomiasta ja psykologiasta. Kalenteriosio onkin ensimmäinen suomalaisille kirjoitettu tietokirja. (Heininen 2007c, 196–197.) Rukouskirjassa olevat neljä Isä meidän -rukousta sijaitsevat kirjan loppupuolella yksityishartausrukousosiossa. Tekstit eivät ole yhtenäisiä, vaan ne koostuvat otsakkeista, joiden alle kunkin rukoussäkeen selitys on kirjoitettu.

Vaikka Agricolan Rukouskirjalla olikin lukuisia esikuvia, on se silti työnä hyvin itsenäinen, eikä se ollut riippuvainen esimerkiksi ruotsalaisista kirjoista tai valtakunnan politiikasta. Pirinen (1962, 178) toteaaakin Rukouskirjan osoittaneen, että Suomi oli saanut reformaattorin, joka oli täysin emämaan Olaus Petrin veroinen. Rukouskirja on ensimmäinen Agricolan teos, joka on säilynyt ehjänä meidän päiviimme asti. Julkisissa kokoelmissa Suomessa ja Ruotsissa kirjoja on kymmenen kappaletta (Heininen 2007c, 375). Rukouskirjan lähteistä on julkaistu postuumisti Jaakko Gummeruksen (1955) laaja tutkimus.

4.3.7 Mikael Agricolan Uusi testamentti

Uusi testamentti on Agricolan suomentamista teoksista suurin ja tärkein. Sen suomennostyö on todennäköisesti alkanut jo 1530-luvun alkupuolella. Käsikirjoitus on ollut Agricolan oman ilmoituksen mukaan valmis jo vuonna 1543, mutta painoluvan viivästyttyä Uuden testamentin viimeistely jatkui, kunnes se viimein saatiin Tukholmaan painoon vuonna 1548. (Heininen 1999, 268.) Agricola ei Uudessa testamentissaan ota kunniaa käännöstyöstä omiin nimiinsä, vaan hän

puhuu käännöstyöstä passiivissa. On mahdollista, että käännöstyö on tehty ainakin osittain yhteistyössä Wittenbergissä olleiden suomalaisten Simon Henricin ja Martinus Teitin kanssa. Tosin Agricolan aikalainen Paulus Juusten mainitsee kronikassaan Uuden testamentin olleen yksin Agricolan käännös. (Heininen 2007c, 235–237.)

Agricolan Uusi testamentti ei sisällä ainoastaan pyhää tekstiä vaan myös kaksi varsinaista alkupuhetta ja runsaasti tekstiin liittyviä esipuheita, kommentteja ja selityksiä, joiden käännös on selvästi raamatullisia tekstejä vapaampaa (Heininen 2007c, 253). Isä meidän -rukous esiintyy Uudessa testamentissa kahteen kertaan. Matteuksen evankeliumin rukoukseen on lisätty doksologia eli ylistyssanat *Sille ette sinun ombi waldakunda, ia woijma, ia cunnia ijancaikisudhes*, jotka puuttuvat Luukkaan evankeliumin rukouksesta.

Agricolan Uuden testamentin painosmäärän on arveltu olleen noin 500 kappaletta. Kirjan menekki oli pettymys myös kääntäjälle itselleen, ja osa kirjoista jäikin Tuomiokirkon varastoon. Käyttöön menneitä kappaleita käytettiin kuitenkin ahkerasti. Uudella testamentilla on useita eri käännöslähteitä. Esipuheessa Agricola itse mainitsee teoksen käännetyn kreikasta, hepreasta, latinasta, saksasta ja ruotsista. Käytännössä lähteinä on kyseisille kielille käännettyjä Raamattuja ja Uusia testamentteja, joista yksityiskohtaisen selvityksen on julkaissut Itkonen-Kaila (1997).

4.3.8 Mikael Agricolan Käsikirja

Vuonna 1549 ilmestyi suomenkielinen kirkollinen käsikirja, joka sisältää tärkeiden kristillisten toimitusten, kuten kasteen, avioliittoon vihkimisen ja hautaamisen, kaavat. Ensimmäisenä suomenkielisenä painettuna käsikirjana tarve Agricolan teokselle on ollut ilmeinen. Se mahdollisti suomenkielisten kirkollisten toimitusten laajemman käyttöönoton, sillä papit eivät enää olleet riippuvaisia yksistään käsikirjoituksista ja muistiinpanoista. Esikuvana Agricolan Käsikirjalle on ruotsalainen Olaus Petrin kirjoittaman käsikirjan vuonna 1548 julkaistu painos, mutta Agricola on selvästi tuntenut myös kyseisen kirjan varhaisempia painoksia

ja käyttää niiden lisäksi lähteenään esimerkiksi Lutherin Kastekirjaa. (Heininen 2007c, 281.)

Agricola ei noudata ruotsalaista esikuvaansa poikkeuksetta, vaan Käsikirjassa näkyy hänen konservatiivisuutensa: ruumiin vihkimistä käsittelevä kohta ei uusimpien ruotsalaisten käsikirjojen mukaan olisi välttämätön, mutta Agricola on päättänyt jättää tämän mainitsematta. Lisäksi Agricolan sairaiden ja surevien lohdutusta ja Jeesuksen elämää kuvaavat luvut puuttuvat Olaus Petrin käsikirjasta kokonaan. (Heininen 2007c, 280–282.) Käsikirjan sisällysluetteloon merkitty litania eli yleinen kirkkorukous puuttuu kokonaan, sillä Agricola julkaisi sen myöhemmin samana vuonna ilmestyneessä messukirjassaan, joka esitellään luvussa 4.3.9. Häkkisen ([toim.] 2011, X–XI) mukaan myös tämä on osoitus Agricolan määrätietoisuudesta ja halusta ilmaista kantansa, jonka mukaan litania kuuluisi juuri jumalanpalveluksen yhteyteen. Samassa yhteydessä Häkkinen esittelee tarkemmin Agricolan Käsikirjan ja Olaus Petrin ruotsalaisen käsikirjan eroja.

4.3.9 Mikael Agricolan Messu

Messun eli ehtoollisjumalanpalveluksen kaava periytyy kristinuskon alkua ajoilta. Reformaatio ei tuonut messuun juurikaan suuria muutoksia. Merkittävä muutos oli kuitenkin se, että messuja alettiin pitää kansankielellä. Messuteksti oli käännetty suomeksi jo ennen Agricolaa, ja tästä on todisteena aiemmin esitellyt käsikirjoitukset. P.J.I. Kurvinen (1929, 59–60) arvelee myöhäisen painatuksen syyksi sitä, että sopivan käännöksen annettiin vakiintua käyttöön. Tämä on täysin mahdollista, mutta käsikirjoitusten saaminen painoon oli 1500-luvulla ylipäättään todella vaikeaa. Mikään ei viittaa siihen, että muut kuin Agricola olisivat yrittäneet painattaa teoksiaan tai että heillä olisi ollut siihen edes mahdollisuutta. Mikael Agricolan Messun esikuvana on Olaus Petrin messukirjan vuoden 1548 painos, mutta tässäkin tapauksessa Agricola ei seuraa esikuvaansa orjallisen tarkasti, vaan ottaa mallia myös saksalaisesta reformaatiokirjallisuudesta ja viittaa myös omiin teoksiinsa. (Heininen 2007c, 288.) Messun alussa on jumalanpalvelukseen valmistava osio, jonka jälkeen alkaa varsinainen messukaava: introitus, Kyrie eleison eli Herra armahda, Gloria eli Kunnia, kiitosvirsi, kollehtarukous, epistola,

saarna, ehtoollisen asetussanat ja ehtoollinen. Introitus on Agricolan mukaan psalmi, kiitosvirsi tai rukous. Lopuksi messukirjassa on vielä litania, joka sisältyy suppeampana jo Rukouskirjaan.

Vaikka Agricolan messukirja painettiin vasta vuonna 1549, oli suomenkielisiä messuja pidetty aiemminkin käsikirjoitusten varassa. Suomen ensimmäinen kansankielinen messu pidettiin ruotsiksi Turun tuomiokirkossa, ja sen piti pernajalaissyntyinen Laurentius Canuti vuonna 1534 (Pirinen 1962, 82). Tämän jälkeen suomenkielisetkin messut alkoivat yleistyä niissä seurakunnissa, joissa se pappien kielitaidon kannalta oli mahdollista. Agricolan messukirjan suhdetta käsikirjoitusten messuteksteihin ovat pohtineet esimerkiksi Setälä & Wiklund (1893, XXXVII), Pirinen (1988, 15–21) sekä Agricolan ja Westhin tekstien osalta Häkkinen ([toim.] 2013, 16–20). Yhteneväisyydet eivät kuitenkaan riitä osoittamaan, että Agricolalla olisi ollut juuri kyseiset käsikirjoitukset käytössään käännöstyötä tehdessään.

4.4 Muut reformaatioaikaiset kirjat ja käsikirjoitukset

Luvuissa 2.2.1–2.2.9 on esitelty kaikki Isä meidän -rukouksen sisältävät kirjat ja käsikirjoitukset. Lisäksi Agricola julkaisi vuonna 1549 Jeesuksen kärsimyshistorian kertovan Piinan, jonka jälkeen hän alkoi julkaista Vanhan testamentin kirjoja. Agricola olisi mielellään julkaissut koko Vanhan testamentin, mutta hän ymmärsi aikansa rajallisuuden suhteessa työn laajuuteen ja näin ollen julkaisi vain osan teksteistä kolmessa eri teoksessa, jotka ovat yksi kokonaisuus, mutta ne painettiin kuitenkin erikseen. Ensimmäinen kirjoista oli vuonna 1551 painettu Psalmtari eli Psalmien kirja. Myöhemmin samana vuonna painettiin Veisut ja Ennustokset, joka on kooste Mooseksen kirjoista ja profeettakirjoista. Tämän kirjan yhteyteen piti tulla myös Agricolan viimeinen teos, Ne Profeetat, mutta loppuosa ei ehtinyt kelirikon vuoksi ajoissa Tukholmaan painoon. Se julkaistiin erillisenä teoksena vuonna 1552. Häkkinen ([toim.] 2010) on julkaissut Psalmtarin ääntämisen mukaisessa asussa, ja Agricolan kaikkia vanhatestamentillisiä teoksia esittelee Heininen (2007c).

Lisäksi reformaatioaikaista suomenkielistä käsikirjoitusperinnettä edustaa ns. Uppsalan suomenkielisen evankeliumikirjan katkelma, joka löytyi 1920-luvun alussa Uppsalan yliopiston kirjastosta erään toisen vanhan teoksen kansitäytteestä. Kyseisen katkelman on arveltu olevan jopa Westhin ja Uppsalan koodekseja sekä Kangasalan suomenkielistä messukirjaa vanhempi. Yksityiskohtaisen tutkimuksen Uppsalan suomenkielisen evankeliumikirjan katkelmasta on julkaissut Penttilä (1931), ja uudempaa tutkimusta on pro gradu -työssään tehnyt Mirelle Aalto (2014), joka on myös litteroinut tekstin huolellisesti.

5 TUTKIMUSAINIESTON KÄSITTELY

Tutkimusaineisto on jaettu osiin synoptisen eli samanaikaisen rinnakkaisen vertailun mahdollistamiseksi. Kuhunkin rukoukseen viitataan omalla tunnuksellaan. Agricolan Rukouskirjassa olevat neljä otsakkeista koottua rukousta on numeroitu esiintymisjärjestyksensä mukaan. Rukoukset alkavat vuoden 1987 näköispainoksen ensimmäisen osan sivulta 777. Rukouksiin viitataan seuraavalla tavalla:

COS = Sebastian Münsterin Cosmographia

KAN = Kangasalan messukirja

UPM = Uppsalan koodeksin messu

WEK = Westhin koodeksin käsikirja

WEM = Westhin koodeksin messu

ABC = Mikael Agricolan Abc-kirja

RU1, RU2, RU3, RU4 = Mikael Agricolan Rukouskirja

UTM = Mikael Agricolan Uuden testamentin Matteuksen evankeliumi

UTL = Mikael Agricolan Uuden testamentin Luukkaan evankeliumi

KÄS = Mikael Agricolan Käsikirja

MES = Mikael Agricolan Messu

Aineiston eroja esittelevissä luvuissa 5.1–5.4 tekstiin on merkitty sulkuihin numeroilla esimerkit, jotka seuraavat tekstin jälkeen vastaavalla tavalla numeroituina. Numerointi alkaa kussakin alaluvussa alusta. Esimerkkeihin on

erikseen sisällytetty kutakin esimerkkitapausta vain yksi kappale. Erojen syihin otetaan kantaa luvussa 6.

5.1 Aineiston ortografiset erot

Reformaatioajan suomenkielisissä teksteissä on runsaasti ortografian variaatiota. Kirjallinen suomen kieli oli vielä täysin vakiintumatonta, joten variaatio on sellaisessa kieliympäristössä luonnollista. Ne harvat, jotka osasivat kirjoittaa suomea, saivat vapaasti valita omat ortografiaperiaatteensa. Samassakin tekstissä tietty sana saatettiin kirjoittaa eri tavoin (1–2), eikä ortografian esikuvana olleissa indoeurooppalaisissa kielissäkään kirjoitus ollut vakiintunut nykytasolle (Lehikoinen & Kiuru 1991, 74). Reformaatioajan ortografiaa on tutkinut myös Pirkko Forsman Svensson (1989a, 2–3). Ensimmäiset suomenkieliset kirjat painettiin goottilaisilla schwabach-aakkosilla reformaation kirjapainoperinteen mukaisesti. Mikäli suomenkielisen tekstin seassa oli latinankielisiä sanoja, käytettiin niiden kirjoittamiseen antiikva- tai kursiivikirjaimia. (Häkkinen 1994, 161.) Aineistoni painettuihin teoksiin sisältyvät rukoukset on siis painettu schwabach-aakkosilla.

1) meite (ABC)

2) meitä (ABC)

5.1.1 Kirjoitus- ja painovirheet

Vaikka Mikael Agricolan teokset ovat huolellisesti painettuja, niissä esiintyy jonkin verran myös ladontavirheitä (Perälä 2007, 30). Ortografian runsaan variaation vuoksi on mahdoton sanoa, onko kaikki kirjaimet painettu tai kirjoitettu juuri siten kuin kirjoittaja on ajatellut. Aineiston Isä meidän -rukouksissa on neljä selvää kirjoitusvirhettä (1–4). Agricolan teosten kohdalla ei voi tietää, ovatko niissä esiintyvät virheet olleet jo käsikirjoituksissa, sillä yhtään Agricolan käsikirjoitusta ei ole säilynyt. Tukholman kirjapainossa on ollut reformaatioaikana myös suomentaitoista henkilökuntaa (Heininen 2007c, 161), joten on mahdollista, että käsikirjoitusten kirjoitusvirheet havaittiin ja korjattiin. Virheitä syntyi varmasti myös kirjapainon ladontatyössä, sillä yksittäisiä kirjaimia on teoksissa tuhansia.

Huolellisinkin latoja tekee silloin tällöin virheitä, kun on kyse niin mittavasta urakasta. Lisäksi virheitä esiintyy luonnollisesti myös käsikirjoituksissa.

- 1) miele (ABC), oik. 'meile'
- 2) mielle (WEK), oik. 'meille'
- 3) Ladestulkon (WEK), oik. 'Lahestulkon'
- 4) Musta (WEK), oik. 'Mutta'

5.1.2 Isot kirjaimet ja välimerkit

Virkkeet alkavat isoilla alkukirjaimilla, mutta tyylikeinona sanan alussa saattaa olla useampikin iso kirjain (1). Myös kokonainen sana saattaa olla kirjoitettu isoilla kirjaimilla (2). Lisäksi isolla alkukirjaimella kirjoitetaan välillä joitakin substantiiveja myös keskellä lausetta (3). Pilkkuja käytetään ainoastaan käsikirjoitusten rukouksissa (4) lukuun ottamatta Abc-kirjan ensimmäistä painosta, jonka säilyneissä fragmenteissa näkyy pilkut. Kyseinen rukous ei kuitenkaan sisälly aineistooni. Muissa painetuissa teksteissä on pilkkujen sijasta vinoviivat (5). Pilkut ja vinoviivat eivät noudata välimerkkisääntöjä, sillä niiden tarkoitus on rytmittää puhetta. Pistettä käytetään päättämään virke kuten nykyäänkin (5).

- 1) JSe (ABC)
- 2) AMEN (KÄS)
- 3) Lehestulkon sinun Waldakundas. (UTL)
- 4) Ja ele iodhatta meitä kiusauxen³, mutta päeste meite pahasta. (UPM)
- 5) ia älä sata meitä kiusauxen / mutta päästä meitä pahasta (COS)

³ Sanan viimeinen kirjain on kursivoitu. Kursivoitujen nasaalikonsonanttien merkitys esitellään luvussa 5.1.4.

5.1.3 Vokaalit

Lyhyet vokaalit

Lyhyiden vokaalien merkintätavoissa on reformaatioaikaisessa kirjoituksissa runsaasti epäjohdonmukaisuuksia. Rukouksissa hyvin yleistä on lyhyen ä-äänne merkitseminen e-kirjaimella (1). Lisäksi lyhyttä y-äännettä merkitään toisinaan ü-, y- tai u-kirjaimella (2). Cosmographiassa on merkitty lyhyt a-äänne kerran o-kirjaimella (3), mutta tämä on todennäköisesti painovirhe, sillä vastaavaa merkintätapaa ei tunneta muualta vanhasta kirjasuomesta. Lisäksi lyhyttä i:tä on merkitty ij:nä (4). Sananalkuinen *i* voi olla kirjoitettu joko i:nä tai j:nä (5–6). Kangasalan messukirjan rukouksessa on lyhyt e merkitty ie:nä (7).

1) meiden (RU1)

2) pühettu (UPM)

3) ioko (COS)

4) sijnun (KAN)

5) Isä (KÄS)

6) Jsä (MES)

7) nimmies (KAN)

Pitkät vokaalit ja diftongit

Ensi tavun pitkiä vokaaleja merkitään kirjoituksessa sekä yhdellä että kahdella kirjaimella (8–9). Jälkitavujen pitkät vokaalit merkitään lähes poikkeuksetta yhdellä kirjaimella (10). Ainoastaan Käsikirjassa on pitkä e merkitty kahdella kirjaimella (11). Lyhytvokaalisuuteen saattaa olla syynä kirjoittajien länsimurteisuus. Varsinkin lounaismurteissa jälkitavujen pitkät vokaalit ovat usein lyhentyneet (Rapola 1969, 108). Tosin myös Cosmographian itämurteiselta vaikuttavassa rukouksessa on pitkä jälkitavu kirjoitettu lyhyenä (12). Tähän saattavat kuitenkin olla syynä varhaiset, jo vakiintuneet kirjoituskäytännöt tai kirjoittajan asuminen Länsi-Suomessa. Diftongeista *i*-loppuiset kirjoitetaan pääsääntöisesti joko muodossa -Vi tai -Vij (13–14). Lisäksi Cosmographian rukouksessa on kirjoitettu yksi *ei*-diftongi ilman i:tä (15) ja yksi *ui*-diftongi on kirjoitettu muotoon uwi (16). Muita kuin *i*-loppuisia diftongeja on rukouksissa vain vähän. Uppsalan koodeksin rukouksessa on *iu*-diftongi kirjoitettu iju (17), kun taas kaikissa muissa rukouksissa se on *iu*-asussa (18). Diftongi *au* on

johdonmukaisesti kirjoitettu au:ksi (18). Cosmographian rukouksessa on yksi yö-diftongi, joka on kirjoitettu muotoon öe (19). Myös Uppsalan koodeksin rukouksessa vaikuttaisi olevan sama persoonapronomini, jossa yö-diftongi on kirjoitettu ö:ksi. (20).

8) masa (KAN)	15) meden (COS)
9) maasa (KÄS)	16) kuwin (COS)
10) antexi (MES)	17) kijusauxen (UPM)
11) Kiusauxeen (KÄS)	18) Kiusauxen (RU3)
12) kiusauxen (COS)	19) möe (COS)
13) woima (ABC)	20) mö (UPM)
14) woijma (RU1)	

5.1.4 Konsonantit

Konsonantit on merkitty monin paikon nykytavan mukaan. Reformaatioaikana suomen kielessä oli kaksi nykykielelle tuntematonta äännettä: *t:n* heikkoasteisena astevaihteluparina soinnillinen dentaalispiranti δ ja *k:n* heikkoasteisena astevaihteluparina soinnillinen palataalispiranti γ . Ensimmäistä merkitään rukouksissa joko d:llä tai dh:lla (1–2), jälkimmäistä g:llä tai gh:lla (3–4). Klusiilia *t* merkitään joko t:llä, d:llä tai dh:lla (5–7). Klusiilia *k* merkitään k:lla, c:llä tai latinan mallin mukaisesti *u:n* edellä q-kirjaimella (8–10). Puolivokaaaleista *j:tä* merkitään rukouksissa joko i:llä tai j:llä (11–12) ja *v:tä* v:llä, w:llä tai u:lla (13–15). Vanhimmassa kirjasuomessa on tyypillistä, että osa nasaalikonsonanteista (*n*, *m*) jätetään kirjoittamatta, ja konsonantti merkitään tekstiin edeltävän kirjaimen päälle nasaaliviivaksi (16). Tässäkään ei voi havaita mitään tiettyä sääntöä, vaan merkintätavat ovat epäjohdonmukaisia. *s*-äännettä kirjoitetaan schwabach-aakkostossa kahdenlaisella merkillä, ns. pitkällä *s*-kirjaimella ja nykyisenkaltaisessa kirjaimella (17–18). Selvyyden vuoksi tässä työssä on kaikki pitkät *s*-kirjaimet litteroitu nykymuotoisiksi kirjaimiksi, mutta esimerkiksi 17 käytän *ſ*-merkkiä kuvastamaan pitkää *s*-kirjainta. Lisäksi *s*-äännettä merkitään Uppsalan koodeksin rukouksessa kerran sz-yhdistelmällä (19). *h*-äännettä kuvataan h-kirjaimella, c-kirjaimella, ch-yhdistelmällä tai se voidaan myös jättää kokonaan merkitsemättä (20–23). Matteuksen evankeliumin rukouksessa on *p*-

äänne merkitty b:nä (24). Tämä on Agricolan teosten kielessä yleinen tapa merkitä p nasaalikonsonantin jäljessä. *ks*-yhtymä on kirjoitettu aina x:nä (25) ja geminaatta-*k* toisinaan yksittäis-*k*:na, toisinaan *ck*:na (26–27). Muissa konsonanttiäänneissä ei esiinny ortografian variaatiota, ja ne kirjoitetaan nykykielen mukaisesti.

1) meiden (WEM)	15) taijuasa (UPM)
2) meidhen (WEK)	16) meidē (RU1)
3) welgolisten (UTL)	17) jinun (ABC)
4) welgholisten (UTM)	18) nimmes (ABC)
5) waltakuntasi (COS)	19) taijuasza (UPM)
6) valdakundas (KAN)	20) Pyhitetty (RU1)
7) oledh (COS)	21) tactos (RU2)
8) Lehestulkon (UTM)	22) tachtos (RU1)
9) Lehestulcon (RU4)	23) iodhata (MES) ⁴
10) quin (ABC)	24) ombi (UTM)
11) ia (COS)	25) andexi (UTL)
12) ja (KAN)	26) ijancaikisesta (KÄS)
13) voima (WEM)	27) ijancaickisesta (WEM)
14) woima (WEK)	

5.2 Aineiston fonologiset ja morfologiset erot

Rukousteksteissä on fonologisia ja morfologisia eroavaisuuksia, koska vakiintunutta yleiskieltä ei reformaatioaikana vielä ollut. Käytännössä kirjoitetut tekstit olivat siis kirjoitettua puhekieltä. Kuten luvussa 5.1 käy ilmi, ortografia oli hyvin horjuvaa, mutta osa eroista johtuu myös siitä, että puheessa esiintyy erilaisia foneemi- ja morfeemivariantteja. Tutkimustietoa vanhan kirjasuomen äänne- ja muoto-opista ovat julkaisseet mm. Rapola (1965), Forsman Svensson (1989b) sekä erityisesti loppuheiton osalta Osmo Nikkilä (1994). Silva Kiurun tutkimusten osalta ks. Laitinen ym. ([toim.] 2009). Sekä fonologisten että

⁴ Tässä dh-yhdistelmä edustaa soinnillista dentaalispiranttia, joten *h*-äännettä ei ole merkitty lainkaan.

morfologisten erojen syyt johtuvat samoista taustatekijöistä, kuten kirjoittajan murretaustasta, minkä vuoksi on luontevaa käsitellä molempia eroja samassa luvussa. Persoonapronominit tarkastellaan yhtenä ryhmänä, minkä jälkeen eroja tarkastellaan sana kerrallaan sanojen esiintymisjärjestyksessä.

5.2.1 Persoonapronominit

Cosmographia-teoksen rukous poikkeaa kaikista muista aineiston rukouksista siten, että siinä on itämurteiset persoonapronominit *siun* ja *myö* (1–2). Lisäksi Uppsalan koodeksin rukouksessa on *myö*-pronomini (3). Vanhassa kirjasuomessa esiintyy *myö*-pronominia, mutta on otettava huomioon, että lukutapa voi olla myös *mö* (Häkkinen [toim.] 2012a, 32). Kaikissa muissa rukouksissa vastaavissa kohdissa on länsimurteiset pronominit *sinun* ja *me* (4–5).

1) <i>siun</i> (COS)	4) <i>sinun</i> (ABC)
2) <i>möe</i> (COS)	5) <i>me</i> (MES)
3) <i>mö</i> (UPM)	

Agricolan Rukouskirjan toisessa rukouksessa on pronomini *meiti* (6), kun kaikissa muissa rukouksissa vastaavassa kohdassa on *meitä* tai *meit* (7–8). Tämä saattaa olla seuraavan sanan alkukonsonanttiin assimiloitunut hämäläismurteinen pronomini *meiitit*, äännettäessä siis *meitip pahasta*. Kyseessä voi toki olla myös painovirhe.

6) <i>meiti</i> (RU2)	8) <i>meit</i> (UTL)
7) <i>meite</i> (RU1)	

Abc-kirjan rukouksessa esiintyy erikoinen *meinen*-pronomini (9). Vanhassa kirjakielessä esiintyy jonkin verran *-(n)nen*-loppuisia pronominiinien genetiivimuotoja (Ojansuu 1922, 127–130). Abc-kirjan rukouksen *meinen* saattaa kuitenkin olla painovirhe, sillä Agricolan teoksissa muoto esiintyy kyseisen pronominin yhteydessä vain tämän yhden kerran. Myös muissa

reformaatioaikaisissa Isä meidän -rukouksissa vastaava pronomini on nykyyleiskielisen *meidän*-pronominin edeltäjä *meiðän* (10).

9) meinen (ABC)

10) meiden (KAN)

Nykyyleiskieliselle *meille*-pronominille esiintyy aineiston rukouksissa neljä eri murrevarianttina (11–14). Allatiivin *-lle*-päätteen *l* esiintyy nykyäänkin murteissa joko yksittäisenä tai geminaattana. Lisäksi osassa murteita pääte päättyy *n*-äänteeseen.

11) meille (RU1)

13) meillä*n* (KAN)

12) meile (ABC)

14) meilen (COS)

5.2.2 *Taivas*-sana

Aineiston rukouksien alussa *taivas*-sana saattaa esiintyä sekä yksikössä että monikossa (1–2). Lisäksi vanhalle kirjasuomelle tyypillisen variaation mukaisesti vokaalienvälinen *h* on säilynyt joissakin sanoissa (3–5). Inessiivin päätteenä esiintyy *taivas*-sanan yhteydessä kolme murrevarianttia: *-s*, *-sa* ja *-ssa* (3–5).

1) taiuasa (WEM)

4) Taiuahisa (MES)

2) taiuaijs (RU2)

5) taiuahissa (KAN)

3) Taiuahis (UTL)

5.2.3 *Olla*-verbin yksikön 3. persoonan imperatiivi

Verbi esiintyy sekä nykykielisessä *olkoon*-muodossa (1) että vokaalienvälisen *h:n* säilyttäneessä muodossa (2). Lounaimurteisiin pohjautuvassa vanhassa kirjasuomessa *olkoon*-sanan lukutapa voi olla myös *olkon*, sillä jälkitavujen pitkät vokaalit ovat lyhentyneet lounaimurteissa usein vieläkin.

1) olcon (KAN)

2) olcohon (RU4)

5.2.4 *Nimi-sana*

Nimi-sana esiintyy rukouksissa yksikön nominatiivissa, jossa on yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksi. *Cosmographian* rukous on ainoa, jossa suffiksina on nyky-yleiskielen mukainen *-si* (1). Muissa rukouksissa on vanhassa kirjasuomessa muutenkin hyvin yleinen loppuheittainen *-s* (2).

1) nimesi (COS)

2) nimes (WEM)

5.2.5 *Tulla-verbin* yksikön 3. persoonan imperatiivi

Tulla-verbi esiintyy sekä nykykielisessä *tulkoon*-muodossa (1) että vokaalienvälisen *h:n* säilyttäneenä *tulkohon*-muodossa (2) aivan kuten aiempi *olla*-verbikin. Jopa samassa rukouksessa saattaa olla *tulla*- ja *olla*-verbeissä eri muoto (3).

1) Lehestulkon (ABC)

2) tulkohon (COS)

3) lähestulcohon sijnun valdakundas, olcon sinun tactos

5.2.6 *Valtakunta-sana*

Rukouksissa *valtakunta-sana* on liittynyt yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksi, ja tämän vuoksi sanamuodoissa on vaihtelua. Vanhassa kirjasuomessa esiintyy sanoja, joissa possessiivisuffiksi aiheuttaa kantasanaan heikon asteen (1). Lisäksi on nyky-yleiskielen mukaisia muotoja, joissa suffiksin edellä on vahva aste (2). Possessiivisuffiksista esiintyy tässä yhteydessä kahta murrevarianttia: *Cosmografian* rukouksessa oleva *-si* (3) sekä muissa rukouksissa esiintyvä loppuheittainen *-s* (4).

1) waldakunnas (UPM)

2) waldakundas (RU2)

3) waltakuntasi (COS)

4) Waldakundas (UTM)

5.2.7 *Tahto*-sana

Cosmografian rukouksessa *tahto*-sanaan on liittynyt possessiivisuffiksi *-si*, kun taas muissa rukouksissa on loppuheittoinen suffiksi *-s*. Näin on asia myös muiden yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksien kohdalla. *-si*-variantti viittaa itämurteisiin ja *-s*-variantti länsimurteisiin, mutta tämä jako on suurpiirteinen.

1) tahtosi (COS)

2) tachtos (WEM)

5.2.8 *Maa*-sana

Maa-sanana inessiivimuodoissa esiintyy kahta päätevarianttia. Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukouksessa pääte on *-ssa* (1) ja muissa rukouksissa lyhentynyt *-sa* (2) lukuun ottamatta Cosmographian rukousta, jossa käytetään *maan päällä* -postpositiorakennetta (3).

1) maassa (UTL)

3) manpällä (COS)

2) maasa (UTM)

5.2.9 *Tänä päivänä* ja *tänä pänä*

Tänä päivänä (1) ja *tänä pänä* (2) ovat merkitykseltään täysin toisiaan vastaavat murrevariantit. *Pänä*-sana on lyhentynyt variantti *päivänä*-sanasta. *Tänä pänä* on edelleenkin yleinen ilmaisu suomen puhekielessä. Lisäksi *tänä päivänä* -ilmaisu esiintyy loppuheittoisessa muodossa, jossa essiivin pääte on pelkkä *-n*.

1) tänäpäiuänä (WEM)

3) tenepeiuen (ABC)

2) tenepene (RU1)

5.2.10 *Jokapäivänen*, *jokapäivän* ja *jokapäinen*

Jokapäivänen, *jokapäivän* ja *jokapäinen* (1–3) ovat merkitykseltään samoja ilmaisuja. Kukin kirjoittaja on valinnut mieleisensä variantin.

- 1) iocapeiuenen (ABC)
- 2) iokapaiwen (COS)

3) ioca päinen (KAN)

5.2.11 *Leipä*-sana

Leipä-sana esiintyy osassa rukouksista ilman possessiivisuffiksia (1). Lisäksi useissa rukouksissa on vanhalle kirjasuomelle tyypillinen, mutta nykysuomelle vieras monikon 1. persoonan possessiivisuffiksi *-n* (2). Kangasalan messukirjan rukouksessa possessiivisuffiksi on *-me* (3).

1) Leipe (MES)

2) leipen (WEK)

3) Leijpäme (KAN)

5.2.12 *Synti*-sana

Synti-sanaan on kahta rukousta lukuun ottamatta liitetty monikon 1. persoonan possessiivisuffiksi. Suffikseina esiintyy eri murrevariantteja: *-mä*, *-me*, *-ne* ja *-nne* (1–4). Lisäksi *synti*-sana on ilman possessiivisuffiksia monikon nominatiivissa (5) ja yksikön partitiivissa (6). Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukouksessa on *nt*-yhtymän heikko aste (7) possessiivisuffiksin edellä, kun muissa rukouksissa vastaavassa paikassa on vahva aste (2).

1) sündimä (KAN)

2) syndime (WEK)

3) syndine (UTL)

4) syndinne (KÄS)

5) synnit (MES)

6) syndiä (COS)

7) synnime (UTM)

5.2.13 *Velka*-sana

Kussakin rukouksessa *velka*-sana esiintyy samanlaisessa muodossa, mutta huomionarvoista on, että sanaan on liitetty luvussa 5.2.12 esitellyistä poikkeava monikon 1. persoonan possessiivisuffiksi *-m* (1).

1) welkam (RU3)

5.2.14 Anteeksi-sana

Yhtä poikkeusta lukuun ottamatta *anteeksi*-sana esiintyy nyky-yleiskielisessä asussa (1). Cosmographian rukouksessa on kuitenkin muista poikkeava murremuoto, jossa pitkä e on diftongiutunut *ei:ksi* (2).

1) andexi (ABC)

2) anteixe (COS)

5.2.15 Antaa-verbin muodot

Kaikissa rukouksissa on nykykielen mukainen imperatiivimuoto *anna* (1). Muiden verbien tapaan variaatiota esiintyy *antaa*-verbin monikon 1. persoonan persoonapäätteissä. Päätteet ovat *-mma*, *-ma*, *-mme* ja *-me* (2–5).

1) anna (UPM)

4) annamme (WEK)

2) annamma (COS)

5) anname (WEM)

3) annama (UTM)

5.2.16 Velyöllinen-sana

Kaikissa rukouksissa Cosmographian rukousta lukuun ottamatta esiintyy muodossa tai toisessa 'velallista' merkitsevä sana *velyöllinen*, jossa k:n heikkoasteisena astevaihteluparina on sittemmin kielestä kadonnut soinnillinen palataalispirantti *ɣ*. Kangasalan messukirjan rukouksen (1) sanamuoto on aineistossa omintakeisin. Siinä on säilynyt geminaattalikvida, joka on lyhentynyt muissa rukouksissa yksittäis-*/*:ksi. Lounaismurteissa geminaattalikvidan lyheneminen on tyyppinen piirre (Rapola 1969, 110). On kuitenkin otettava huomioon, että esimerkissä 1 on myös yksittäis-*/* kirjoitettu kahdella kirjaimella, joten ei voida sanoa täydellä varmuudella, että jälkimmäinen *ll* merkitsisi juuri geminaattaäännettä. Lisäksi Kangasalan messukirjan sanassa on monikon 1. persoonan possessiivisuffiksi *-ma*, joka esiintyy sen lisäksi ainoastaan

Rukouskirjan toisessa rukouksessa loppuheittoisessa muodossa -m (2). Muiden rukousten sanoissa ei ole possessiivisuffiksia, vaan ne päättyvät genetiivin *n*-äänteeseen (3).

Vanhassa kirjasuomessa genetiivillä on myös nykykielelle vieras datiiivinen funktio (Häkkinen 1994, 194). Agricolan Messun sanassa (4) on lisäksi erikseen näkyvissä monikon tunnus *-i-*. Cosmographian rukouksessa on tyystin erilainen sanavalinta, jota tarkastellaan myöhemmin yksityiskohtaisesti luvussa 6.1.3. Kyseisestä *vastahan rikkojillen* -sanaliitosta (5) voi tehdä joitakin fonologisia ja morfologisia huomioita. *Vastahan*-sanassa on säilynyt vokaalien välinen *h* ja *rikkojillen*-sanassa allatiivin päätteessä on säilynyt geminaattalikvida. Lisäksi pääte on nyky-yleiskielen vastaisesti *n*-loppuinen *-llen*.

1) vellgollistema	4) welgolistein
2) welgolistem	5) vastahan rickoillen
3) velgolisten	

5.2.17 *Kiusaus*-sana

Kiusaus-sanan illatiivimuodot ovat sekä vokaalienvälisen *h:n* säilyttäneessä asussa (1) että nyky-yleiskielisessä asussa, jossa äännettäessä saattaa kuitenkin pääsääntöisesti olla viimeisessäkin tavussa lounaismurteinen lyhentynyt vokaali (2). Ainoastaan Käsikirjan rukoukseen se on kirjoitettu selvästi pitkänä (3).

1) kiusauxehen (KAN)	3) Kiusauxeen (KÄS)
2) kiusauxen (UTM)	

5.2.18 Doksologian *olla*-verbi

Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukousta lukuun ottamatta kaikkien rukousten doksologiaosassa *olla*-verbin indikatiivin yksikön 3. persoonan muoto on *on* (1). Matteuksen evankeliumissa muoto on *ompi* (2).

1) on (RU1)

2) ompi (UTM)

5.2.19 *Iankaikkinen ja iänkaikkinen*

Nykykielessä vokaaliharmonian myötä *iankaikkinen*-muotoon vakiintunut sana esiintyy Kangasalan messukirjan rukouksessa etuvokaalisessa *iänkaikkinen*-muodossa (1). Muissa doksologian sisältävissä rukouksissa sana on *iankaikkinen* (2).

1) jänkaijijsesta (KAN)

2) ijancaickisesta (WEM)

5.3 Aineiston leksikaaliset erot

Reformaatioaikaisissa Isä meidän -rukouksissa on muutamia leksikaalisia eli sanastollisia eroavaisuuksia. Tämä johtuu siitä, että eri teksteillä on eri kääntäjät, jotka ovat tulleet erilaisiin lopputulemiin valitsemiensa käännösvastineiden suhteen. Rukouksia on myös käännetty eri lähteistä. Tämänkin vuoksi aineistossa on leksikaalisia eroja eri rukousten välillä, sillä eroja on myös lähdeteksteissä.

5.3.1 *Pyhätä ja pyhittää*

Pyhätä- ja *pyhittää-*verbeillä (1–2) ei ole merkityseroa. Kumpikin verbi on johdettu nominista *pyhä*, ja verbien merkitys tässä yhteydessä on 'tehdä pyhäksi'. On ilmeistä, että verbit ovat esiintyneet kielessä rinnan, eikä alkuperäistekstillä liene ollut vaikutusta verbin valintaan. *Pyhätä-*verbi on reformaatioaikaisissa Isä meidän -rukouksissa kuitenkin selvästi yleisempi, sillä *pyhittää-*verbiä käytetään ainoastaan Agricolan Rukouskirjassa.

1) Pyhitetty (RU1)

2) PYhetty (RU2)

5.3.2 *Tulla ja lähestulla*

Cosmographian rukousta lukuun ottamatta kaikissa rukouksissa käytetään yhdysverbiä *lähestulla* (1–2). 1500-luvun teksteissä indoeurooppalaisten kielten mallin mukaiset yhdysverbit olivat hyvin yleisiä, mutta myöhemmin yhdysverbit on korvattu suomen kieleen paremmin soveltuvilla verbeillä. Esimerkiksi ruotsalaisen messukirjan vuoden 1541 painoksessa käytetään *tillkomma*-verbiä ja Vulgatassa *advenire*-verbiä, joiden mallin mukaan *lähestulla* on muodostettu.

1) Tulkohon (COS)

2) Lähestulcohon (KAN)

5.3.3 *Saattaa ja johdattaa*

Saattaa- ja *johdattaa*-verbeillä ei ole tässä yhteydessä merkityseroa, joten suomeksi rukouksia kääntäneet henkilöt ovat valinneet parhaaksi katsomansa käännösvastineen. Ainoastaan Cosmographian rukouksessa käytetään *saattaa*-verbiä, muissa *johdattaa*-verbiä (1–2).

1) älä sata (COS)

2) ele iohdata (UTL)

5.3.4 *Synti, rikos ja velka*

Kaikista aineistoon kuuluvista rukouksista yleisimmin pyydetään anteeksi syntiä (1). Kuitenkin Rukouskirjan ensimmäisessä rukouksessa pyydetään anteeksi rikoksia (2) ja toisessa, kolmannessa ja neljännessä rukouksessa pyydetään anteeksi velkaa (3).

1) synnit (MES)

3) welkam (RU2)

2) ricoxet (RU1)

5.3.5 Velyöllinen ja vastahan rikkoja

Cosmographian rukouksessa on muista poikkeava muoto. Rukouksessa puhutaan vastaan rikkomisesta (1), kun taas muissa rukouksissa vastaavassa kohdassa puhutaan velallisuudesta (2).

1) velgolisten (UPM)

2) vastahan rickoillen (COS)

5.3.6 *Kuin, niin kuin ja sillä että*

Konjunktiot *kuin* (1) ja *niin kuin* (2) voisivat olla monesta lähteestä peräisin. Jälkimmäistä muotoa vastaavat esimerkiksi ruotsin *såsom*, latinan *sicut*, ensimmäistä saksan *wie*. *Sillä että* (3) on suora käännös ruotsin *för att* -konjunktiosta. Vanhan kirjasuomen konjunktiot poikkeavat yleisesti nykysuomen konjunktioista, sillä niille ei ole vakiintunut tiettyä tehtävää kuten nykyään (Forsman Svensson 1989b, 104).

1) kuwin (COS)

3) Sille ette (UTL)

2) ninquin (UTM)

5.3.7 Doksologian *sillä ja sillä että*

Doksologioissa käytetään sekä konjunktiota *sillä että* konjunktiota *sillä että* (1–2). Molemmat konjunktiot ovat yleisesti käytössä vanhassa kirjasuomessa.

1) sillä (KAN)

2) Sille ette (KÄS)

5.3.8 *Myös ja -kin*

Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin ja Messun lisäksi *myös*-adverbia (1) tai *-kin*-liitepartikkelia (2) ei esiinny muissa rukouksissa. Vanhassa kirjasuomessa *-kin*-liitepartikkelia esiintyy eniten pronomien yhteydessä (Forsman Svensson 1989b, 115), kuten asia on tässäkin tapauksessa.

1) meki (UTL)

2) mös me (MES)

5.3.9 *Iankaikkisesta iankaikkisehen ja iankaikkisuuðes*

Doksologiassa viimeisenä oleva iankaikkisuus on kuvattu rukouksissa kahdella tavalla: *iankaikkisesta iankaikkisehen* -toistorakenteella ja *iankaikkisuuðes*-sanalla (1–2).

1) ijancaickisesta ijancaickisehen (WEM)

2) ijancaikisudhes (UTM)

5.3.10 *Kaikkein*

Lisäksi Agricolan Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukouksessa on lisätty sana *kaikkein*, joka puuttuu kaikista muista rukouksista (1).

1) caikein meiden welgolisten (UTL)

5.4 Aineiston syntaktiset erot

Rukousteksteissä on jonkin verran myös syntaktisia eroja. Reformaatioajan kääntäjät ovat olleet melko uskollisia lähtökielen sanajärjestykselle, mikä näkyy myös suomenkielisessä käännöksessä. Näiden erojen pohjalta voidaan tehdä huomioita mahdollisista käännöslähteistä. Syntaktisia eroja käsittelevät luvut on otsikoitu sen mukaan, miten kyseiset kohdat kuuluvat nykykielisessä Isä meidän -rukouksessa.

5.4.1 Myös maan päällä niin kuin taivaassa

Tässä kohdassa Cosmographian rukous poikkeaa muista huomiota herättävästi. Siinä *taivas*- ja *maa*-sanojen järjestys on toinen kuin muissa rukouksissa (1–2). Muissa kuin Cosmographian rukouksessa suurimmassa osassa sanamuoto

kuuluu *niin maassa kuin on taivaassa*. Tähän poikkeuksena ovat Kangasalan messukirjan ja Agricolan Messun rukoukset (3–4), joista puuttuvat *olla*-verbit, ja Rukouskirjan neljäs rukous (5), josta puuttuu *niin*-sana. Myös Rukouskirjan toisessa rukouksessa (6) on omintakeinen sanajärjestys: *maasa niin kuin taivaasa*.

- 1) kuwin taiuahissa nyn manpällä (COS)
- 2) nijn maasa quin on taiuassa (ABC)
- 3) nijn masa quijn taiuahasa (KAN)
- 4) nin maasa quin Taiuasa (MES)
- 5) maasa / quin on taiuasa (RU4)
- 6) maasa / nin quin taijuasa (RU2)

5.4.2 Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme

Muiden rukousten noudattaessa samanlaista sanajärjestystä (1) Cosmographian rukouksessa on jälleen muista poikkeava järjestys (2).

- 1) Anna meille tenepeiuenä meiden iocapeiuenen leipen (UTM)
- 2) meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne (COS)

5.4.3 Ja anna meille meidän syntimme anteeksi

Rukouskirjan kolmatta ja neljättä rukousta (1–2) lukuun ottamatta kaikissa rukouksissa tämä kohta alkaa *ja*-sanalla (3). Lisäksi vaihtelua esiintyy *meidän*-kohdassa. Osassa rukouksista käytetään pelkästään *meidän*-sanaa (4), osassa kohta kuuluu nykyisen rukouksen kaltaisesti *meille meidän* (5). Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukouksessa käytetään ainoastaan *meille*-sanaa (6). Lisäksi Cosmographian rukouksen (7) sanajärjestys poikkeaa muista, sillä siinä *anteeksi*-sana on heti verbin jälkeen, kun taas muissa rukouksessa se on lauseen lopussa.

- 1) Anna meille meiden welkam andexi (RU3)
- 2) Anna meille meiden welkam andexi (RU4)
- 3) Ja anna meiden synnit andexi (MES)
- 4) Ja anna meiden sündinne andexi (UPM)
- 5) Ja anna meille meiden *ricoxet* andexi (RU1)
- 6) Ja anna meille synnime andexi (UTM)
- 7) ia anna anteixe meiden syndiä (COS)

5.4.4 Niin kuin mekin anteeksi annamme niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet

Päälauseen predikaatin paikka aiheuttaa tässä kohdassa syntaktista vaihtelua. Osassa rukouksia predikaatti on heti subjektin jälkeen (1), kun osassa se on vasta lauseen lopussa (2). Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukouksessa (3) on tässä kohdassa toinen *anteeksi*-sana, joka puuttuu muista rukouksista. Tässä kohdassa eräissä rukouksissa esiintyviä sanoja *myös* ja *kaikkein* sekä *-kin*-liitepartikkelia on tarkasteltu luvuissa 5.3.8 ja 5.3.10.

- 1) ninquin me annama meiden welgholisten (UTM)
- 2) ninquin me meidhen Welgolisten anname (KÄS)
- 3) Sille ette meki caikein meiden *welgolisten* andexi anname (UTL)

5.4.5 Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta

Rukouskirjan ensimmäistä ja neljättä rukousta (1–2) lukuun ottamatta kaikki rukoukset alkavat tässä kohdassa *ja*-konjunktioilla (3). Lisäksi Rukouskirjan ensimmäisessä ja toisessa rukouksessa (1 & 4) *meitä*-sana on predikaatin osien välissä, kun muissa rukouksissa se on predikaatin jälkeen (5).

- 1) Ele meite iodhatta kiusauxen. Mutta päste meite pahasta (RU1)
- 2) Ele iodhata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta (RU4)
- 3) Ja ele iocdhata meite Kiusauxeen, Mutta pääste meite pahasta (KÄS)
- 4) Ja ele meite iodhata kiusauxehen. Mutta päste meiti pahasta (RU2)
- 5) Ja ele iodhata meite Kiusauxen. Mutta päste meite pahasta (RU3)

5.4.6 Doksologia

Doksologia eli ylistyssanaosuus sisältyy reformaatioaikaisista rukouksista Kangasalan messukirjan, Westhin koodeksin käsikirjan ja messukirjan, Abc-kirjan, Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin ja Käsikirjan rukouksiin sekä Rukouskirjan ensimmäiseen rukoukseen. Muista rukouksista doksologia puuttuu kokonaan.

6 PÄÄTELMÄT

6.1 Suomenkielisten tekstien suhde lähdeteksteihin

6.1.1 Päätelmät ortografisista eroista

Ortografisten eroavaisuuksien suhteen rukouksia ei voi määrittää mistään tietystä yksittäisestä lähteestä käännetyksi tai tietyn ikäiseksi käännökseksi, sillä reformaatioaikana ortografia oli täysin vakiintumatonta, eikä eri kirjoittajien kirjoittamien tai eri vuosina kirjoitettujen tekstien välillä ole havaittavissa säännönmukaisia eroja. Tämä päätelmä on linjassa aiempien 1500-luvun kirjasuomen ortografian tutkimusten kanssa (esimerkiksi Forsman Svensson 1989a). Tämän vuoksi tässä työssä huomio keskittyy muihin eroavaisuuksiin, sillä niistä voidaan tehdä joitakin havaintoja, joita tarkastellaan luvuissa 6.2–6.4.

6.1.2 Päätelmät fonologisista ja morfologisista eroista

Fonologisista ja morfologisista eroavaisuuksista valitsen tarkasteltavakseni persoonapronominit, Cosmographian *anteikse*-sanon ja *taivas*-sanon luvun. Reformaatioaikana oli yleistä, että eri kirjoittajat kopioivat tekstejä oman murteensa mukaisiksi. Tällöin sama teksti saattoi saada erilaisen muodon, vaikka kyseessä olikin kopio. (Häkkinen 2012, 89.) Sen vuoksi muita fonologisia ja morfologisia piirteitä ei ole syytä ottaa mukaan, sillä mainitut piirteet ovat ainoat, joista saattaa olla mahdollista tehdä johtopäätöksiä.

Persoonapronominit

Mikael Agricolan teokset vakiinnuttivat länsimurteiset pronominit hyvin voimakkaasti kirjakieleen, ja myös varhaisimmissa käsikirjoituksissa on käytetty pääasiassa länsimurteisia persoonapronomineja. On mahdollista, että Cosmographian rukous on tunnettuja reformaatioaikaisia suomenkielisiä tekstejä vanhempi, mutta varmuutta asiasta ei kuitenkaan ole. Se on käännetty kahta Uuden testamentin käännöstä vertailemalla eikä suoraan latinankielisestä liturgisesta tekstistä, mikä viittaisi reformaatioaikaan. Mikään kohta rukouksessa ei kuitenkaan todista keskiaikaista alkuperää vastaan. (Pirinen 1988, 11–12.) Kyseessä saattaa hyvin olla keskiajalta periytyvä käännös, jota on hieman muokattu esimerkiksi jonkin varhaisen reformaatioajan ruotsinkielisen käännöksen mukaiseksi.

Taivas-sanan luku

Mahdollisissa käännöslähteissä esiintyy sekä yksikköä että monikkoa, sillä latinankielisessä Isä meidän -rukouksessa ja kreikankielisessä alkutekstissä sana on monikossa (latinaksi *caelis*, kreikaksi *οὐρανοῖς*) ja ruotsin- ja saksankielisissä rukouksissa yksikössä (ruotsiksi *hymirike*, *himblom*, *himblomen*, *himlom*, *himmelen*; saksaksi *himel*, *hijmel*). Tämä viittaisi siihen, että ainakin Cosmographian, Kangasalan messukirjan, Westhin koodeksin käsikirjan, Rukouskirjan, Uuden testamentin, Käsikirjan ja Messun rukouksia käännettäessä kääntäjällä olisi voinut hallussaan joko Erasmus Rotterdamilaisen latinankielinen Uusi testamentti, Vulgata tai kreikankielinen alkuteksti. Mikael Agricolan tiedetään käyttäneen lähteinään kaikilla mainituilla kielillä kirjoitettuja tekstejä (V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985, 261–262).

Mikäli *taivas*-sanon monikollisuus on viite käännöslähteestä, pohjautuvat edellä mainitut rukoukset osaksi latinan- tai kreikankielisiin teksteihin. Muiden rukouksien esikuva seuraa tässä kohdassa siis jotakin ruotsin- tai saksankielistä esikuvaa, sillä kaikissa niissä *taivas*-sana on yksikössä. On mahdollista, että monikollinen muoto on jonkin keskiaikaisen latinankieliseen rukoukseen pohjautuvan suomenkielisen käännöksen vakiinnuttamana ollut käytössä rinnan

yksiköllisen sanan sisältävien tekstien kanssa, mutta yhtä hyvin on mahdollista, että kääntäjän kielikorva ei ole edellyttänyt täsmällistä käännöstä ja monikollinen muoto on valikoitunut käännökseen sattumanvaraisesti.

Cosmographian anteixe-sana

Cosmographian rukouksen *anteixe*-sana päättyy kirjoitettuna e-vokaaliin. Translatiivin *-ksi*-päätteen rekonstruoitu kantamuoto on **-kse*. Ellei kyseessä ole vain ortografian epäjohdonmukainen tapa kirjoittaa loppuvokaali *i* e:nä, lienee kyseessä keskiaikaan palautuva sanamuoto, sillä translatiivista ei kirjallisuudessa tunneta *-kse*-päätettä joitakin jo kauan sitten vakiintuneita partikkeleja (esimerkiksi *taakse*) lukuun ottamatta. (Häkkinen 2002, 78–79.)

Agricolan teksteissä on myös e-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa esiintyvää pitkän e:n diftongiutunutta muotoa, joka on peräisin hänen kotiseutunsa murteesta (Ikola 1988, 42–46). Tämän tiedon valossa on mahdollista, että Sebastian Münsterin informantti on ollut kotoisin samalta seudulta kuin Mikael Agricola.

6.1.3 Päätelmät leksikaalisista eroista

Synti, rikos ja velka

Alkukielellä *synti*-sana on peräisin Luukkaan evankeliumin rukouksesta ja *velka*-sana Matteuksen evankeliumista. Agricolalla on ollut Uutta testamenttia kääntäessään käytössään kreikankielinen alkuteksti, Erasmus Rotterdamilaisen latinaksi kääntämä Uusi testamentti, Vulgata eli latinankielinen Raamattu, Martin Lutherin saksankielinen Raamattu, ensimmäinen ruotsinkielinen Uusi testamentti vuodelta 1526 sekä ensimmäinen ruotsinkielinen Raamattu eli Gustaf Vasas Bibel (Itkonen-Kaila 1997, 13). Kaikissa näissä teoksissa Matteuksen evankeliumissa pyydetään anteeksi velkaa. Tässä asiassa Agricolan linja Matteuksen evankeliumissa, jossa myöskin pyydetään anteeksi syntejä, tuntuu olevan harvinainen poikkeus. Vaikuttaa siltä, että synnin anteeksi pyytäminen on

ollut erityisen merkityksellistä Agricolalle, sillä myös hänen Käsikirjassaan, Messussaan ja Abc-kirjassaan pyydetään anteeksi syntiä, vaikka Olaus Petrin käsikirjassa ja kaikissa messukirjapainoksissa pyydetään anteeksi velkaa. Myös käsikirjoitukset ja Cosmographian teksti ovat synnin kannalla, joten kyseinen muoto lienee ollut suomenkielisessä jumalanpalvelusperinteessä selviö.

Rukouskirjan otsakkeista koostuvat rukoukset ovat toisenlaisella linjalla, sillä ensimmäisessä rukouksessa pyydetään anteeksi rikoksia ja toisessa, kolmannessa ja neljännessä rukouksessa velkaa. Gummerus (1955) esittää Rukouskirjan ensimmäisen rukouksen lähteeksi saksalaista Bekantnus der sünden -rukouskirjaa, toisen rukouksen lähteeksi Martin Lutherin Betbüchlein-rukouskirjaa, kolmannen rukouksen lähteeksi määrittelemättömän tekijän Dominicae Precationis Explanatio -rukouskirjaa ja neljännen rukouksen lähteeksi Martin Lutherin latinankielistä Explanatio Domonicae Orationis -rukouskirjaa. Näistä lähteistä kolmannen rukouksen lähdetekoksen julkaisuajankohdaksi Gummerus mainitsee vuoden 1541. Lutherin teoksista on useita painoksia 1520- ja 1530-luvuilla. Bekantnus der sündeniä eli ns. schwenckfeldiläisen liikkeen rukouskirjaa Agricolan lähteenä on tutkinut Juhani Holma (2008) väitöskirjassaan. Hän mainitsee kyseisen rukouskirjan julkaisuajankohdaksi vuoden 1526 (mts. 11). Ensimmäisen ja toisen rukouksen saksankielisissä lähdeteksteissä käytetään sanaa *Schuld*, joka ensimmäisessä rukouksessa on yksikössä ja toisessa rukouksessa monikossa. Yksiköllinen sana voi kääntyä suomeksi merkityksessä 'rikos' ja monikollinen sana merkitsee usein 'velkaa'. Kolmannen ja neljännen rukouksen latinankielisten lähteiden sana on *debita*, joka kääntyy 'velaksi'. Näin Rukouskirjan sanavalinnat selittyvät lähdetekstin mallin mukaisiksi. Teologisessa mielessä *synnillä* ja *velalla* ei ole sinänsä merkityseroa (Kotila 2011,32). "Synnit ovat siis meidän velkamme", totesi jo keskiajalla lännen kirkon merkittävin teologi Tuomas Akvinolainen, jonka Isä meidän -rukouksen selityksineen on suomeksi toimittanut Seppo A. Teinonen (2005, 118).

Velallinen ja vastahan rikkoja

Kiinnostava kohta on Cosmographian rukouksen *kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen*. Kaikissa muissa aineiston rukouksissa puhutaan *velallisista*.

Tutkimissani Agricolan käyttämässä ruotsin-, saksan-, latinan- ja kreikankielisissä teksteissä käytetään tässä kohdassa sanaa, joka suomeksi kääntyy suoraan 'velalliseksi'. Cosmographian sanavalintaan on nähdäkseni kaksi vaihtoehtoa. Saksankielisessä teksteissä tässä kohdassa käytetään joko *Schuldig*- tai *Schuldiger*-sanaa. Jälkimmäinen tarkoittaa nimenomaan 'velallista', mutta *Schuldig*, joka esiintyy Lutherin Raamatun ja Uuden testamentin Matteuksen evankeliumeissa, tarkoittaa joissakin yhteyksissä myös rikokseen syyllistynyttä. Toinen vaihtoehto on tutkimuksen kannalta erittäin mielenkiintoinen. Eräässä ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksessa, joka on 1300-luvulla kirjoitetussa *Sjælinna thrøst* -tekstissä, käytetään tässä yhteydessä ilmaisu *them moth oss bryta*, joka vastaa huomiota herättävän tarkasti Cosmographian tekstin ilmaisu *meden vastahan rickoillen*. Kaikissa reformaatioajan ruotsinkielisissä rukouksissa ilmaisu on suomen *velallinen*-sanaa vastaava, joten *them moth oss bryta* edustaa selvästi keskiaikaista ruotsinkielistä traditiota. Tämän vuoksi vaikuttaa todennäköiseltä, että Cosmographian rukous seuraa tässä kohdassa keskiaikaista suomenkielistä käännöstä.

Maassa ja maan päällä

Cosmographian rukouksen muista poikkeava ilmaisu *maan päällä* ei selity minkään yksittäisen lähteen avulla. Mikäli tarkastellaan käännöslähteinä olevien indoeurooppalaisten kielten prepositioita, suomenkielisissä rukouksissa oleva sisäpaikallissijainen *maassa* voisi olla peräisin ainoastaan latinankielisestä lähteestä, kun taas kaikista muista teksteistä looginen käännös prepositiolle olisi ulkopaikallissijainen ilmaus *maan päällä*. Prepositiot ovat latinan *in*, ruotsin *på*, saksan *auf* ja kreikan *ἐπι*. Selvästi kääntäjien kielikorva ei ole edellyttänyt tässä kohdassa kirjaimellista käännöstä.

Kaikkein

Agricolan Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukouksessa on muista suomenkielisistä rukouksista poiketen *caikein*-sana. Sama sana esiintyy kaikkien lähdekielten Luukkaan evankeliumin rukouksissa. Lisäksi kaikissa

lähdeteksteissä esiintyy Agricolan Luukkaan evankeliumin *-kin*-liitepartikkelia vastaava sana, joten on ilmeistä, Agricola on kääntänyt tämän kohdan sanatarkasti lähteestään. On kuitenkin mahdotonta sanoa, mistä kielestä kyseinen kohta on käännetty, sillä kaikki vaihtoehdot tulevat kyseeseen.

Myös

Kangasalan messukirjan rukouksessa on muista rukouksista poiketen *myös*-sana. Sanalle on käännösvastine Olaus Petrin messukirjoissa vuodesta 1535 alkaen, joten on ilmeistä, että se on ollut vakiintunut ruotsinkielisessä traditiossa, josta se on suoraan käännetty suomeksi.

Niin- ja ja-sanojen puuttuminen

Osassa rukouksista puuttuu *niin*-sana kohdassa *niin maassa kuin on taivaassa*. Lähdeteksteistä *niin*-sanaa vastaava sana on kaikissa muissa paitsi saksankielisissä rukouksissa, mutta esimerkiksi Agricolan rukouskirjan neljäs rukous, jonka lähde on latinankielinen, on ilman *niin*-sanaa. Täten *niin* ei liene ollut niin merkittävä kohta rukouksessa, että sen kääntäminen olisi ollut ehdotonta. Lisäksi *ja*-sana on jätetty *ja anna meille meidän syntimme anteeksi* -kohdasta pois vain osasta suomenkielisiä rukouksia. Kaikista lähdeteksteistä se löytyy.

6.1.4 Päätelmät syntaktisista eroista

Meille meidän

Kaikissa lähdeteksteissä on sekä sana *meille* että sana *meidän*, joten tätä kohtaa ei voi pitää todisteena rukouksen alkuperän selvittämisessä. Kirjoittajan kielitaju ei selvästikään ole vaatinut tässä asiassa yksityiskohtaista tulkintaa.

Maassa ja taivaassa

Cosmographian rukouksen muista suomenkielisistä rukouksista poikkeava sanajärjestys, jossa taivas mainitaan ennen maata, voi periytyä useastakin lähteestä. Samanlainen sanajärjestys on kreikan- ja latinankielisissä rukouksissa sekä Olaus Petrin vuoden 1535, 1537 ja 1541 messukirjoissa. Huomattavaa on, että Cosmographian sanajärjestystä vastaan on myös keskiaikainen ruotsinkielinen käännös. Tämä viittaa siihen, että Cosmographian tekstin taustalla on vaikutteita eri kielistä ja eri aikakausista. 1520-luvulta peräisin olevassa vironkielisessä Isä meidän -rukouksessa (Johansen [toim.] 1923, 14) on tässä kohdassa samanlainen sanajärjestys kuin Cosmographian rukouksessa, mutta muissa kohdissa on eroja.

Jokapäiväinen leipämme

Cosmographian rukouksessa on jälleen muista poikkeava sanajärjestys. Kyseisen rukouksen objektialkuista muotoa vastaavat kaikkien Olaus Petrin messukirjapainosten rukoukset ja Lutherin saksankielisten Matteuksen evankeliumien rukoukset, jotka vastaavat Cosmographian rukouksen sanajärjestystä tarkasti. Kreikan- ja latinankieliset tekstit vastaavat Cosmographian tekstiä vain osittain, joten niiden rooli tämän kohdan lähteenä on kyseenalainen. Tässä kohdassa Cosmographian tekstin ja 1520-luvulta periytyvän vironkielisen tekstin sanajärjestykset eroavat, sillä jälkimmäisessä pyyntö alkaa verbillä aivan kuten kaikissa muissa suomenkielisissä rukouksissa.

Doksologia

Vieraskielisissä lähdeteksteissä doksologia sisältyy ainoastaan Matteuksen evankeliumissa oleviin rukouksiin. Se ei siis sisälly myöskään ruotsinkielisiin liturgisiin rukouksiin, jotka ovat osana Olaus Petrin käsikirjaa ja messukirjapainoksia. Tässä suomalainen traditio on omalla linjallaan: doksologia on Matteuksen evankeliumin lisäksi myös Agricolan ja Westhin koodeksin käsikirjoissa, Kangasalan messukirjan ja Westhin koodeksin messuosioissa sekä

Abc-kirjassa, joihin doksologian päätyminen on selvästikin ollut kääntäjän tietoinen linja.

Olaus Petrin käsikirja ilmestyi vuonna 1529 ja messukirja vuonna 1531, joten on syytä olettaa, että kaikilla suomenkielisillä kääntäjillä on ollut mahdollisuus tutustua ruotsinkielisiin teksteihin. Rukouskirjan ensimmäisen rukouksen doksologia on päätynyt käännökseen suoraan lähteestään. Doksologia sisältyi myös Martin Lutherin Vähään Katekismukseen (1529)⁵, jonka esimerkin mukaisesti se on varmasti päätynyt Abc-kirjaan. Schalin (1946, 209) pitää mahdollisena, että doksologia olisi jäänyt Suomeen idän ortodoksisen perinteen vaikutuksesta, mutta Pirinen (1962, 115) pitää tätä erittäin epätodennäköisenä. Doksologian käytön käytön horjuvuus tuntuu luonnolliselta asialta aikana, jolloin evankeliset traditiot vielä hakivat paikkaansa. Muutos ei kuitenkaan ollut Suomen puolella yhtä systemaattisesti ohjattua kuin emämaassa Ruotsissa, mikä selittäisi alueiden käytäntöjen eron. Doksologia on Rukouskirjaa lukuun ottamatta samanmuotoinen kaikissa suomenkielisissä rukouksissa, mutta kuitenkin erilainen kuin ruotsinkielisessä Uudessa testamentissa ja Raamatussa. Kangasalan messukirjaan sisältyy myös käsin kirjoitettuja ruotsinkielisiä tekstejä, ja siellä Isä meidän -rukouksen yhteydessä oleva doksologia vastaa täysin suomenkielistä. Mahdollisesti siis käsikirjoituskäännöksissä Suomen puolella on harjoitettu täysin omanlaista, emämaan painetuista teksteistä riippumatonta käännösperinnettä myös ruotsiksi.

Doksologian sisältävistä suomenkielisistä rukouksista ainoastaan Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukous poikkeaa muista, sillä siinä rukouksen päätös kuuluu *ijancaikisudhes*, kun taas muissa rukouksissa on *iankaikkisesta iankaikkiseen* -tyyppinen toistoilmaisu. Tämä vaihtelu ei kuitenkaan voi todistaa minkään tietyn lähteen käyttöä, sillä ainoastaan latinankielisessä rukouksessa on toistorakenne, mikä sekin kirjaimellisesti käännettynä suomeksi olisi 'iankaikkisuuksien iankaikkisuudessa'. Saksan-, ruotsin- ja kreikankielisissä teksteissä on yksinkertaisempi suomen *iankaikkisuudessa*-sanaa vastaava rakenne.

⁵ Lähdeluettelossa Der Kleiner Katechismus.

Kangasalan messukirjan ruotsinkielisessä käsin kirjoitetussa messutekstissä on doksologiasanat *Ty tith är rijck macht och voldh och herliheet ij fron eijwigheijt til eijwigheet*. Tästä voi päätellä, että toistorakenne on vakiintunut suomenkieliseenkin rukoukseen jo ennen painettua kirjallisuutta. Doksologia on ollut olennainen osa rukousta jo reformaation alussa, ja eurooppalaiset kääntäjät ovat omissa teksteissään kääntäneet doksologian suoraan latinasta, mutta sanatarkka käännös ei ole ollut itsestäänselvyys. (Evers 1984, 79). Suomenkielinen doksologia ja Kangasalan messukirjan ruotsinkielinen doksologia osoittavat, että sanatarkkaa käännöstä ei ole edellytetty Suomessakaan.

6.2 Suomenkielisten rukousten suhde toisiinsa

6.2.1 Messukirjojen rukousten ja käsikirjojen rukousten suhde

Messukirjarukouksia on kaikkiaan neljä: Agricolan Messun, Westhin koodeksin messun, Uppsalan koodeksin messun ja Kangasalan messukirjan suomenkielisen messutekstin rukoukset. Käsikirjarukouksia on kaksi: Agricolan Käsikirjan ja Westhin koodeksin käsikirjaosion rukoukset. Mikäli tekstin taustasta tietoa paljastamattomat ortografiset ja normaaliin murrevaihteluun kuuluvat morfologiset ja fonologiset erot jätetään huomiotta, seuraavat Westhin ja Uppsalan koodeksien messutekstien rukoukset sanatarkasti toisiaan lukuun ottamatta doksologiaa, joka on vain Westhin tekstissä. Agricolan Messun ja Kangasalan messukirjan rukouksille ei löydy täysin vastaavaa paria. Westhin koodeksin käsikirjaosion ja Agricolan Käsikirjan tekstit vastaavat sanatarkasti toisiaan sekä myös edellä mainittuja käsikirjoitusten messurukouksia.

Aiemmissa tutkimuksissa on havaittu, että Westhin koodeksi ei liene alkuperäinen käännösteksti vaan varhaisemman käännöksen kopio. Tällöin käsikirjaosio ja messuteksti ovat varmasti Agricolan teoksia vanhempia. Uppsalan koodeksi voisi käsikirjan ja messun tekstien osalta edustaa yhtä varhaista käännöstä kuin Westhin koodeksi, mutta siinä viitataan Agricolan teoksiin. (Häkkinen 2012, 44.) Tämä viittaa siihen, että käsikirjoitustekstit ovat olleet jonkin aikaa olleet käytössä rinnan Agricolan teosten kanssa. Kangasalan

messukirjan teksti vaikuttaa olevan täysin riippumaton muista reformaatioajan suomenkielisistä messuista (mts. 45).

6.2.2 Agricolan teosten rukousten suhde

Agricolan on tiedetty jo entuudestaan käyttäneen hyvin monipuolisesti lähteitä ja kääntäneen jopa samoja tekstejä uudestaan teoksiinsa hieman eri tavalla. Tämä näkyy myös Isä meidän -rukouksissa. Lähes kaikki rukoukset poikkeavat toisistaan sanajärjestyksen tai joidenkin sanavalintojen suhteen. Ainoastaan kaksi Agricolan teosten rukousta seuraa sanatarkasti toisiaan. Nämä ovat Abc-kirjan ja Käsikirjan rukoukset. Näiden teosten välissä ilmestyi kaksi teosta, Rukouskirja ja Uusi testamentti, joiden rukoukset poikkeavat muista. Uusi testamentti on pyhänä kirjana aivan erityinen ja Rukouskirjassa on selitetty Isä meidän -rukouksen merkitys tunnettujen teologien mukaan. Tämän vuoksi on ymmärrettävää, että niiden käännöksissä on tarvinnut käyttää aivan erityistä harkintaa. Myös Messun rukouksen suhteen Agricola on noudattanut työlleen tyypillistä linjaa. Se ei ole suora käännös mistään yksittäisestä rukouksesta, vaan siinä on vaikutteita useasta eri lähteestä. Kun havaintoon Abc-kirjan ja Käsikirjan rukousten yhteneväisyydestä yhdistetään luvussa 6.2.1 esitelty havainto, huomataan, että kaikkiaan samanlaisia rukouksia on viisi: Westhin koodeksin käsikirjaosion ja messun, Uppsalan koodeksin messun, Agricolan Käsikirjan ja Agricolan Abc-kirjan rukoukset. Mainituilla rukouksilla on siis yhteinen tausta.

6.3 Cosmographian rukous

1300-luvulta peräisin olevassa, siis varmasti keskiaikaisessa, ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksen käännöksessä (ks. Logos Library) käytetään ilmaisua *moth oss bryta*, joka vastaa täysin Cosmographian rukouksen kohtaa *meden vastahan rickoillen*. Tämä viittaisi Cosmographian rukouksen keskiaikaiseen alkuperään, sillä jo vuodesta 1529 alkaen ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksessa on puhuttu anteeksi antamisesta velallisille. (Petri ym. 1915, 321, 417, 429, 440). Muuten rukous voi olla käännetty myös reformaatioaikaisten tekstien pohjalta. Rukouksen ikää arvioitaessa aiemmin

tehdyt pohdinnat (esimerkiksi Ojansuu 1904) ovat tämän tutkimuksen perusteella täysin mahdollisia sen suhteen, että kyseessä olisi suomenkielisistä Isä meidän -rukouksista kaikkein vanhin edustus.

Rukouksessa esiintyvät *siun-* ja *myö-*pronominit ovat selkeästi itämurteisia, mutta tuntuu ristiriitaiselta, että siinä tapauksessa *meiðän*-sanassa ei olekaan *t.n* heikkoasteisena parina katoedustusta vaan dentaalispirantti. Tällainen yhdistelmä on kuitenkin täysin mahdollinen esimerkiksi kaakkoishämäläisissä murteissa alueella, josta Agricolakin on kotoisin (Kettunen 1940, kartat 29, 79). Lisäksi allatiivin *n*-loppuinen päätte *-llen* esiintyy nykyään lähinnä kaakkoismurteissa ja kaakkoishämäläisissä murteissa (mt. kartta 125). Mahdollista toki on myös, että murrerajat 1500-luvulla poikkesivat nykyisistä. Lisäksi on otettava huomioon, että suurissa kaupungeissa murrepiirteet sekoittuivat keskenään aivan kuten nykyäänkin. On selvää, että ennen kuin painettu sana lopullisesti vakiinnutti länsimurteisen kielen uskonnollisiin teksteihin, ovat eri murrealueilta kotoisin olleet kirkonmiehet varmasti kääntäneet tekstejä itselleen ja seurakunnalleen tutuimpaan muotoon. Tällaista traditiota Cosmographian rukous kiistatta edustaa. Tältä osin pohdintani on identtinen Maliniemen (1955, 101) kanssa.

Münster opetti hepreaa Baselin yliopistossa, ja hänen luonaan tiedetään Wittenberginkin opiskelijoiden käyneen kartuttamassa kielitaitoaan (McLean 2007, 38–39). Vuosilta 1518–1530 ei ole merkintöjä eurooppalaisiin yliopistoihin kirjoittautuneista suomalaisista. Tämän tauon jälkeen kaikki suomalaiset opiskelijat suuntasivat useiden vuosien ajan Wittenbergin yliopistoon. (Nuorteva 1997, 154–155). Näin voidaan arvella, että Münsterin suomalainen informantti saattaisi olla joku 1530-luvulla tai 1540-luvun alkupuolella Wittenbergiin lähtenyt opiskelija. Erityisen tarkastelun kohteeksi tässä yhteydessä on syytä ottaa viipurilaissyntyinen Simon Henrici, joka saapui Wittenbergiin vuonna 1532. Hänen tiedetään olleen hyvin innostunut Raamatun alkukielisten tekstien tutkija, joka perehtyi erityisesti Vanhan testamentin kirjoihin (mts. 163). Hän on hyvinkin saattanut tehdä opintomatkan Baseliin kuulun hepreanopettajan luo. Erään kuningas Kustaa Vaasan maininnan mukaan Simon Henrici olisi kahden ruotsalaisen kanssa käynyt opintomatalla Italiassa, mutta täsmällisempää paikkaa tai muutakaan tietoa matkasta ei ole (mts. 167–168). Kuningas on voinut

erehtyä tai muistaa matkakohteen väärin. Lisäksi on mahdollista, että todella Italiaan suuntaava seurue on matkalla pysähtynyt Baselissa, sillä se sijaitsee matkan varrella. Simon Henricin kohdalla yhdistyy näin kaksi merkittävää seikkaa, joilla Cosmographian rukouksen alkuperää voidaan selvittää: itämurteiset kielenpiirteet ja syy matkustaa Münsterin luo Baseliin. Parhaimmillaankin tämä on vain valistunut arvaus, sillä suomalaisten liikkeistä reformaatioajan Euroopassa ei tiedetä juuri mitään. Toisenlaisen teorian esittää Heininen (2007c, 89): Ruotsissa asuvalla saksalaisella Georg Normanilla oli saksalainen Kristoffer-niminen apulainen, joka lähti Tukholmasta Münsterin luo Baseliin viemään mallikuvaa Ruotsin vaakunasta. Hänen mukanaan olisi voinut kulkea myös näyte suomen kielestä, jonka Norman oli saanut joltakin Tukholman suomalaiselta.

6.4 Tutkimuksen tulosten yhteenveto

Mikäli suomenkielisistä rukouksista pohditaan, onko jollakin niistä jonkinlainen esikuvallinen rooli, tulee kyseeseen ehdottomasti Abc-kirjan rukous. Ilmiselvästi sama rukous on Agricolan Rukouskirjassa, Westhin koodeksin messu- ja käsikirjaosioissa sekä Uppsalan koodeksin messutekstissä. Lisäksi, mikäli sallitaan vähäiset poikkeamat, hyvin lähellä on myös Agricolan Messun rukous. Viimeksi mainitussa kohta *nin maasa quin* (on) *Taiuasa* on ilman *olla*-verbiä ja kohdassa *ninquin mös me meiden welgolistein anname* on muista rukouksista puuttuva *myös*-sana. Näille rukouksille lähin esikuva vaikuttaisi olevan Olaus Petrin vuonna 1529 julkaistun ruotsalaisen käsikirjan rukous, joka muotonsa perusteella osuu täysin yksiin Agricolan Messun rukouksen kanssa. Yksi ongelma tässä kuitenkin on: Petrin rukouksessa pyydetään anteeksi velkaa ja suomenkielisissä rukouksissa syntejä. Tässä voi olla kyseessä tietoinen valinta, sillä suomenkielisessä traditiossa *synti*-sana on tässä yhteydessä selvästi ollut erityisen suosittu. Sanan suosion syy jää tutkimuksissani valitettavasti ratkaisemattomaksi mysteeriksi. Agricola on käyttänyt *synti*-sanaa jopa Uuden testamentin Matteuksen evankeliumissa, jonne se ei minkään muunkielisen Uuden testamentin tai Raamatun perusteella kuulu. Tässä on kyseessä siis joko virhe tai hyvin voimakas teologinen kannanotto sanan puolesta.

Hyvin lähellä toisiaan ovat myös Kangasalan messukirjan ja Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukoukset. Erot ovat kohdissa *quin on Taiuahis* (UTM) ja *quijn taiuhasa* (KAN) sekä doksologian konjunktioidissa *Sille ette* (UTM) ja *sillä* (KAN). Kyseisille rukouksille ei kuitenkaan löydy hyvin lähellä olevaa esikuvaa vertailuaineistostani. Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukous seuraa hyvin tarkasti vuoden 1526 ruotsalaisen Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin tekstiä, joten aineistoni perusteella niiden yhteys näyttäisi olevan selvä.

Cosmographian rukouksen muista suomenkielisistä sanoista ja sanajärjestyksistä voidaan tehdä myös huomioita, kun pohditaan rukouksen mahdollisia esikuvia. Rukouksen omintakeiset sanajärjestykset *kuwin taiuhissa nyn manpällä* ja *meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne* seuraavat ruotsinkielistä esikuvaa, joka voi olla Olaus Petrin messukirjapainos vuodelta 1533, 1537 tai 1541. Lisäksi samaa muotoa noudattaa Kangasalan messukirjan ruotsinkielinen rukous. Ruotsalaisissa messukirjoissa ei kuitenkaan ole käännösvastinetta Cosmographian rukouksen kohdalle *meden vastahan rickoillen*. Keskiaikaisessa ruotsinkielisessä rukouksessa kyseinen kohta kuuluu *them moth oss bryta*, joten selkeä esikuva sillekin löytyy. Ruotsalaisessa vuoden 1917 raamatunkäännöksessä on maininta, että Ruotsissa on virallisen käännöksen lisäksi ollut käytössä myös muoto, jossa sanotaan *dem som hava brutit med oss*. Se ei siis ole kadonnut keskiajan jälkeen ruotsinkielisestä suullisesta perinteestä eikä näin ollen voi olla kiistaton todistus siitä, että kyseinen Cosmographian rukouksen kohta olisi keskiaikaista perua.

Kaikesta päätellen rukous oli jo vakiintunut muutamaan erilaiseen muotoon reformaatioaikana ja käännöksissä on vaikutteita useista eri lähteistä. Pelkästään lähdetekstejä vertailemalla olisi ollut syytä olettaa, että suomenkielisille rukouksille olisi jäljitettävissä tietty esikuva. Vaikuttaakin siltä, että teksti on ollut reformaatioajan kääntäjille niin tuttu, että se on uskallettu kääntää noudattamatta esikuvan sanajärjestyksiä. Toinen vaihtoehto on, että Agricolan lisäksi myös käsikirjoitusten kääntäjillä on ollut käytössään useita lähteitä, joista vaihtelevat sanamuodot ja sanajärjestykset ovat peräisin.

Näin keskeisen tekstin ollessa kyseessä on syytä ottaa huomioon se seikka, että Agricola ei välttämättä ole useampaan kertaan kääntänyt varmasti ulkomuistissaan ollutta tekstiä vertailemalla lähteisiin, vaan on luottanut kykyynsä kirjoittaa rukous teksteihin oikein itse. Lisäksi on otettava huomioon, että Agricolan keskeisistä lähdeteoksista otettiin useita painoksia, joihin tehtiin toisinaan muutoksia. Esimerkiksi Lutherin Uudesta testamentista otettiin 21 painosta ja Raamatusta 10 painosta. Vaikuttaa myös siltä, että Agricola on Uutta testamenttia suomentaessaan vaihtanut lähteensä uudempiin painoksiin, kun aikaa on kulunut ja painoksia on julkaistu. (Itkonen-Kaila 1997, 81, 84).

Virossa varhaisin Isä meidän -rukous tunnetaan käsikirjoituksena jo 1520-luvulta (ks. liite 3). Ensimmäinen painettu teksti ilmestyi 1530-luvulla, siis ennen Agricolan Abc-kirjaa ja ensimmäistä painettua suomenkielistä rukousta. Vironkielisen tekstin yhteydessä oli rinnakkainen alasaksankielinen teksti. (Pirinen 1962, 112.) Tällekään tekstille ei voi osoittaa yhtä selvää esikuvaa vertailuaineistostani. Reformaatioajalla tekstejä käännettiin siis hyvin monipuolisten ja monikielisten lähteiden perusteella myös muualla kuin Suomessa.

Uppsalan ja Westhin koodeksien kääntäjille tutuin rukouksen versio on ollut sama rukous, joka esiintyy Abc-kirjassa. Epäselväksi jää, onko kääntäjillä ollut juuri Abc-kirja käytössään, vai onko heillä ollut Agricolan kanssa yhteinen lähde. Molemmat vaihtoehdot ovat yhtä mahdollisia. Kangasalan messukirjakaan ei noudata tarkasti mitään tiettyä vieraskielistä tai suomenkielistä lähdettä, mutta on hyvin lähellä ruotsinkielisen Uuden testamentin ja Gustav Vasas Bibelin Matteuksen evankeliumin rukousta. Ainoastaan doksologian sanajärjestys ei täsmää, mutta vaikuttaa siltä, että suomenkielinen doksologia on vakiintunut jo reformaation alkuaikoina Suomessa käytössä olleen ruotsinkielisen mallin mukaiseksi eikä Ruotsissa painettujen ruotsinkielisten kirjojen käänös ole kyennyt sitä muuttamaan. Joka tapauksessa aineistoni perusteella on selvää, että Abc-kirjaan sisältyvällä ensimmäisellä painetulla suomenkielisellä rukouksella tai mahdollisesti kyseisen rukouksen esikuvalla on ollut jonkinlainen esimerkin asema. Tätä esimerkkiä ei ole katsottu tarpeelliseksi kuitenkaan noudattaa koko maassa. Ihmisten elinpiiri oli reformaatioaikana huomattavasti nykyistä rajatumpi, ja vain harvat muuttivat muille paikkakunnille. Pääasiassa

ihmiset kävivät vuosia ja vuosikymmeniä samassa kirkossa kuuntelemassa saman papin pitämää jumalanpalvelusta. Tällaisissa olosuhteissa lienee ollut riittävä käytäntö, että paikallisesti seurakunnalle luetaan Isä meidän -rukous aina samalla tavalla. Sen vuoksi Suomessa on ollut käytössä samanaikaisesti useita hieman toisistaan poikkeavia Isä meidän -rukouksia.

7 LOPUKSI

Olen tarkastellut pro gradu -työssäni varhaisimpien suomenkielisten Isä meidän -rukousten ortografisia, fonologisia, morfologisia, leksikaalisia ja syntaktisia eroavaisuuksia ja tehnyt niistä johtopäätöksiä kyseisten rukousten mahdollisista käännoislähteistä. Olen verrannut aineistoani keskeisiin reformaatioajan käännoislähdeteksteihin, johon kuuluvat Olaus Petrin kirkkokäsikirja ja messukirja, ruotsalainen Uusi testamentti ja Raamattu, Lutherin saksalainen Uusi testamentti ja Raamattu, Vulgata ja Erasmus Rotterdamilaisen kreikan- ja latinankielinen Uusi testamentti.

Tutkimukseni tulokset eivät kaikilta osin vastanneet tutkimushypoteesia. Yllättävää oli, että suomenkieliset Isä meidän -rukoukset vaikuttavat poikkeavan reformaatioajan käännostraditiosta siinä suhteessa, että niitä ei välttämättä ole käännetty sanatarkasti tietystä lähteestä, vaan ne tuntuvat olevan muita tekstejä vapaampia käännoiksi. Luonnollisesti nämä vapaan käännoksen piirteet eivät missään nimessä ole kovin radikaaleja, vaan niistä heijastuu kääntäjien itsevarmuus ja luottamus omaan käännokseensä, joka hyvin keskeisen ja tutun tekstin kohdalla on hyvinkin saattanut tulla ulkomuistista. Vaikuttaa selvästi siltä, että Isä meidän -rukous on ollut hyvin tuttu teksti suomalaisille jo niin kauan, ettei varsinaisten teosten esikuvilla ole ollut sen kääntämiseen suurta vaikutusta.

Reformaatioajan kääntäjillä, varsinkin Mikael Agricolalla, tiedetään olleen varsin laajat lähdemateriaalikoelmat. Tämä on oman tutkimukseni kannalta ongelma. Vaikka itsellänikin on ollut käytössä laaja vertailuaineisto, jää siitä puuttumaan lukuisat mahdolliset teokset ja niiden eri painokset puhumattakaan sittemmin kadonneista käsikirjoituksista. Tämä kuitenkin tarjoaa erinomaisen mahdollisuuden jatkotutkimukselle, sillä käyttämäni lähdetekstit on nyt osaltaan

tutkittu, ja tutkimusta voi laajentaa kattamaan esimerkiksi Agricolan muita käännöslähdeteoksia. Monet tutkijat, joita olen tutkielmassani maininnut, ovat aiemmissa tutkimuksissaan onnistuneet selvittämään Agricolan lähteitä osittain hyvinkin yksityiskohtaisesti. Reformaattorina Agricola halusi varmasti tehdä yhtä hyvää työtä kuin hänen oppi-isänsä Martin Luther. Agricolan käännöstyöhön ensimmäisten joukossa perehtynyt Artur Hjelt (1908, 16) toteaaakin, että Agricola on raamatunkääntäjänä ”suuren Lutherin suuri oppilas”.

Toinen näkökulma jatkotutkimuksessa voisi olla tutkittavan tekstin vaihtaminen toiseen. Isä meidän -rukouksen lisäksi keskiajalla oli varmasti suomeksi käännettyinä myös uskontunnustus ja Enkelin tervehdys eli Ave Maria -teksti. Mikäli näitä tekstejä tutkisi samanlaiselta kannalta kuin mitä itse olen tutkimuksestani tehnyt, saattaisi saada lisävarmistusta sille hypoteesille, että näiden hyvin tuttujen tekstien kääntämistä ei katsottu reformaatioajalla välttämättömäksi tehdä sanatarkasti. On kuitenkin otettava huomioon, että näistä kolmesta tekstistä nykyään kaikkein tunnetuin on kiistatta Isä meidän -rukous. Samoin on asia voinut olla jo myöhäiskeskiajalla ja reformaatioajalla.

Vanhan kirjasuomen tutkimus on erittäin tärkeä, mutta myös hyvin haasteellinen tutkimusala. Alalla on vuosikymmenten saatossa julkaistu lukuisia ansioituneita tutkimuksia, mutta tutkittavaa riittäisi vielä todella paljon. Haasteellista on varsinkin aineiston hankala saatavuus, mutta tilanne onneksi on parantunut 2000-luvulla teknologian ja erilaisten tutkimushankkeiden ansiosta. Myös käsikirjoitusaineistot ovat vähitellen tulossa helpommin tutkittaviksi valokuvajäljennösten ja litteroitujen tekstijulkaisujen ansiosta. Alan houkuttelevuutta lisää sen monitieteisyys. Vanhan kirjakielen tutkimus on tiiviisti sidoksissa Suomen ja Pohjoismaiden historian tutkimukseen, muiden kielten tutkimukseen, kirkkohistorian tutkimukseen ja hengellisten tekstien osalta myös teologiaan. Yhteistyöhön olisi hedelmälliset mahdollisuudet siis myös eri alojen yliopisto-opiskelijoilla eikä ainoastaan tutkijoilla.

Olen tutkimukseni liiteosiossa julkaissut kaikki aineistoni suomenkieliset rukoukset ja vieraskieliset vertailutekstit lukuun ottamatta Erasmus Rotterdamilaisen kreikankielisiä tekstejä, sillä kielitaitoni osalta en ole pätevä sitä litteroimaan. Tätä menettelyä en katso ongelmalliseksi, sillä kyseinen teksti on

julkaistu valokuvajäljennöksenä verkossa, ja näin ollen kenellä tahansa on vapaa pääsy sitä tarkastelemaan. Itselleni oli hyvin haastavaa kerätä vain painetuissa lähteissä oleva vertailuaineisto useista eri lähteistä, joista monet olivat hyvin vanhoja ja hankalasti saatavia. Uskon ja toivon liitteideni olevan hyödyksi monille tästä aihepiiristä kiinnostuneille tutkijoille ja opiskelijoille.

AINESLÄHTEET:

Abc-kirja = Agricola, Michael Olai 1543, 1551, 1559: *Abckiria*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset I*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

Rukouskirja = Agricola, Michael Olai 1544: *Rucouskiria*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset I*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

Uusi testamentti = Agricola, Michael Olai 1548: *Se Wsi Testamenti*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset II*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

Käsikirja = Agricola, Michael Olai 1549: *Käsikiria Castesta ja muista Christicunnan menoista*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset III*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

Messu = Agricola, Michael Olai 1549: *Messu eli Herran Ehtolinen*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset III*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.

Kangasalan messukirja = *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium*. Lübeck 1488. Saatavissa verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://www.doria.fi/handle/10024/67149>. [Viitattu 25.2.2015.]

Cosmographia = Münster, Sebastian 1544: *Cosmographia*. Basel. Suomenkieliset tekstit valokuvina teoksessa Miekkavaara, Leena 2008: *Suomi 1500-luvun kartoissa: kuvauksia ja paikannimiä*. Kustannusosakeyhtiö AtlasArt, Helsinki. Saatavissa myös verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://s1.doria.fi/helmi/bk/rv/fem970026/slides/3.html>. [Viitattu 3.3.2015.]

Uppsalan koodeksi = *B 28 4:o*. Käsikirjoitus. Uppsala Universitetsbibliotek. Valokuva Isä meidän -rukouksen sisältämästä sivusta Kaisa Häkkisen arkistosta. Valokuva tekijän hallussa.

Westhin koodeksi = *Codex Westh*. Käsikirjoitus. Kansalliskirjasto C III 19. Litteroituna teoksessa Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012: *Codex Westh; Westhin koodeksin teksti*. Wanhan suomen arkisto 5. Turun yliopisto, suomen kieli, Turku. Alkuperäiskäsikirjoitus saatavissa verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://www.doria.fi/handle/10024/103426>. [Viitattu 2.3.2015.]

MUUT LÄHTEET

Aalto, Mirelle 2014: *Uppsalan evankeliumikirjan katkelman verbien äänne- ja muotopiirteet*. Pro gradu -työ. Turun yliopisto, Turku.

Codices Fennici. Suomen keskiajan ja 1500-luvun käsikirjoitusten tutkimus- ja digitointihanke. Saatavissa osoitteessa <http://www.finlit.fi/fi/tutkimus/tutkimushankkeet/codices-fennici#.VNCd9i7h3IU>. [Viitattu 3.2.2015.]

Erasmus Rotterdamilainen 1519: *Novum Testamentum Omne*. Basileae. Saatavissa osoitteessa <http://www.bibles-online.net/1519/>. [Viitattu 9.3.2015.]

Evers, Knut 1984: *Studien zu den Vorlagen des schwedischen Neuen Testaments vom Jahre 1526*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.

- Forsman Svensson, Pirkko 1989a: *Vanhinta kirjasuomea 2: Katsaus vanhan kirjasuomen ortografiaan ja tekstikommentaari*. Umeå universitet, Umeå.
- Forsman Svensson, Pirkko 1989b: *Vanhinta kirjasuomea 3: 1500- ja 1600-luvun äänne- ja muoto-oppia*. Umeå universitet, Umeå.
- Füßel, Stephan 2003: *The Book of Books: The Luther Bible of 1534*. Taschen-Verlag, Köln.
- Gummerus, Jaakko 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Painosta toimittaneet Aarno Maliniemi ja Aarne Turkka. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Heikkilä, Tuomas 2010a: Painoa sanalle – Ensimmäiset suomea varten painetut kirjat. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*, s. 350–366. Toimittanut Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Heikkilä, Tuomas 2010b: Tekstit identiteetin rakentajina. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*, s. 105–127. Toimittanut Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Heininen, Simo 1980: *Die finnischen Studenten in Wittenberg 1531–1552*. Luther-Agricola-Gesellschaft, Helsinki.
- Heininen, Simo 1999: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Heininen, Simo (toim.) 2006: *Erasmus Rotterdamilainen: Rukouksia*. Kirjapaja, Helsinki.
- Heininen, Simo 2007a: Agricolan aapinen. *Mikael Agricolan Aapiskirja*, s. 11–15. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Kirjapaja, Helsinki.
- Heininen, Simo 2007b: Abckirian sisältö ja lähteet. *Mikael Agricola: Abckiria: Kriittinen editio*, s. 42–61. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Suomalaisen kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Heininen, Simo 2007c: *Mikael Agricola: elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- Heininen, Simo 2012: Reformaatio Suomessa. *Luther, reformaatio ja kirja*, s. 17–24. Toimittanut Tuija Laine. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Heininen, Simo & Heikkilä, Markku 1996: *Suomen kirkkohistoria*. Edita, Helsinki.
- Hjelt, Arthur 1908: *Mikael Agricola, der erste finnische Bibelübersetzer*. A. Deichert, Leipzig.
- Holma, Juhani 2008: *Sangen ialo Rucous: Schwenckfeldiläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 1987: Kontrastiivisesta tutkimuksesta. *Kontrastiivista kielentutkimusta I*, s. 5–24. Toimittanut Mauno Koski. Åbo Akademi: Suomen kielen laitos, Turku.
- Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen: suomen kirjakielen historia*. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Häkkinen, Kaisa 2002: *Suomen kielen historia 1: Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*. Kolmas, uudistettu painos. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Turun yliopisto, Turku.

- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2007: *Mikael Agricola: Abckiria: Kriittinen editio*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2010: *Mikael Agricolan Psalmtari*. Wanhan suomen arkisto 3. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2011: *Mikael Agricolan Käsikirja*. Wanhan suomen arkisto 4. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa 2012: Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. *Tutkimuksia Westhin koodeksista*, s. 43–92. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012a: *Codex Westh; Westhin koodeksin tekstit*. Wanhan suomen arkisto 5. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012b: *Tutkimuksia Westhin koodeksista*. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2013: *Mikael Agricolan messu*. Wanhan suomen arkisto 7. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa & Tuppurainen, Erkki 2014: Kangasalan missalen suomenkielinen messu. *Sananjalka* 56, s. 7–28. Suomen Kielen Seura, Turku.
- Ikola, Osmo 1988: Agricolan äidinkieli. *Mikael Agricolan kieli*, s. 25–68. Toimittanut Esko Koivusalo. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Inaba, Nobufumi 2007: Mikael Agricolan teokset tietokannan muodossa. *Agricolan aika*, s. 147–161. Toimittaneet Kaisa Häkkinen ja Tanja Vaittinen. BTJ Finland Oy, Helsinki.
- Ingo, Rune 1990: *Lähtökielestä kohdekieleen: johdatusta käännöstieteeseen*. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.
- ISK = Hakulinen, Auli; Vilkuna, Maria; Korhonen, Riitta; Koivisto, Vesa; Heininen, Tarja Riitta & Alho, Irja (toim.) 2010: *Iso suomen kielioppi*. 4. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Itkonen-Kaila, Marja 1997: *Mikael Agricolan Uusit testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Joensuu, Raili 1957: *Passiivimuodot ja niiden käyttö ns. Westhin koodeksissa*. Pro gradu -työ. Turun yliopisto, Turku.
- Johansen, Paul (toim.) 1923: *Eestikeelsed palved Kullamaat: vanemad Eesti kiri mälestusmärgid – Estnische Gebete aus Goldenbeck: die ältesten estnischen Schriftdenkmäler*. Tallinna linna arhiivi väljaanded, 4. järg. Tallinn.
- Jäppinen, Ulla 1961: *Johdannaisverbit Westhin koodeksissa*. Pro gradu -työ. Turun yliopisto, Turku.
- Kaino-korpus. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Uppsalan koodeksi saatavissa osoitteessa http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/varia/upskk_rdf.xml. [Viitattu 26.11.2014.]

Kallio, Maria 2012: Westhin koodeksin kodikologiaa. *Tutkimuksia Westhin koodeksista*, s. 10–28. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Turku: Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turun yliopisto, Turku.

Karonen, Petri 2008: *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 3., uudistettu painos. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

Keskiaho, Jesse 2014: *Codices Fennici: Kartoitus Suomessa ennen vuotta 1600 valmistetuista tai käytetyistä käsikirjoituksista*. Saatavissa osoitteessa http://www.finlit.fi/sites/default/files/mediafiles/tutkimus/codices_handlist_0.pdf. [Viitattu 3.2.2015.]

Kettunen, Lauri 1940: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Saatavissa osoitteessa <http://kettunen.fnhost.org/index.html>. [Viitattu 3.2.2015.]

Kiviranta, Simo (toim.) 1982: *Martti Luther: Isä meidän -rukouksen selitys*. Suomentanut Tuomo Mannermaa. Aurinko Kustannus Oy, Helsinki.

Knuutila, Jyrki 2010: Tukholman suomalaisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttaminen evankeliseksi 1500-luvulla. *Facultas Iudendi: Erkki Tuppuraisen juhlakirja*, s. 79–113. Toimittanut Jorma Hannikainen. Sibelius-Akatemia, Kuopio.

Kotila, Heikki 2011: *Isä meidän -rukouksesta*. Kirjapaja, Helsinki.

Kurvinen, P.J.I. 1929: *Suomen virsirunouden alkuvaiheet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Laine, Esko M. 2012: Vääristikö lukemaan pakottaminen luterilaisuuden? Lukukontrollin vaiheet Suomessa. *Luther, reformaatio ja kirja*, s. 73–79. Toimittanut Tuija Laine. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.

Laitinen, Lea; Nordlund, Taru & Siironen, Mari (toim.) 2009: *Palavasta rakkaudesta äidinkieleen: Silva Kiurun tutkimuksia suomen kirjakielen historiasta*. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, Helsinki.

Lehikoinen, Laila & Kiuru, Silva 1991: *Kirjasuomen kehitys*. 2. painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

Lindqvist, Natan (toim.) 1941: *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, Stockholm.

Logos Library. *Sjælinna thrøst*. Saatavissa osoitteessa http://www.logoslibrary.eu/document.php?document_id=3052&code_language=SV&sequencer=235022. [Viitattu 30.12.2014.]

Luther, Martin 1529: *Der Kleine Katechismus*. Saatavissa nykysaksan mukaisessa kirjoitusasussa osoitteessa http://www.ekd.de/glauben/bekanntnisse/kleiner_katechismus.html. [Viitattu 27.1.2015.]

Luther, Martin 1534: *Biblia: das ist, die gantze Heilige Schrifft Deudsch*. Wittemberg. Näköispainos julkaistu 1934–1935. Foerster, Leipzig.

Luther, Martin 1929: *D. Martin Luthers Werke. Die deutsche Bibel. 6. Band, Das Neue Testament, 1. Hälfte (Evangelien und Apostelgeschichte)*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.

- Maliniemi, Aarno 1955: Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. *Novella plantatio: Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlavuotena 1955*, s. 82–112. Toimittaneet Aarno Maliniemi, Mikko Juva ja Kauko Pirinen. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- McLean, Matthew 2007: *The Cosmographia of Sebastian Münster: Describing the World in the Reformation*. Ashgate Publishing Ltd., Hampshire.
- Miekkavaara, Leena 2008: *Suomi 1500-luvun kartoissa: kuvauksia ja paikannimiä*. Kustannusosakeyhtiö AtlasArt, Helsinki.
- NES = Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.
- Nikkilä, Osmo 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi: Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere.
- Nuorteva, Jussi 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Ojansuu, Heikki 1904: Vanhimmat Isämeidän rukoukset suomen kielellä. *Virittäjä*, s. 130–134. Kotikielen seura, Helsinki.
- Ojansuu, Heikki 1916: *Suomen kielen tutkimuksen työmaalta: Sarja esitelmää I*. Gummerus, Jyväskylä.
- Ojansuu, Heikki 1922: *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja. Turun yliopisto, Turku.
- Penttilä, Aarni 1931: *Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan fragmentin kielestä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Perälä, Anna 2007: Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus. *Mikael Agricola: Abckiria: Kriittinen editio*, s. 10–40. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Petri, Olaus 1541: *Messan på swensko*. Stockholm. Valokuva Isä meidän -rukouksen sisältämästä sivusta Kaisa Häkkisen arkistosta. Valokuva tekijän hallussa.
- Petri, Olavus; Hesselman, Bengt; Hjärne, Harald & Westman, Knut B. 1915: *Samlade skrifter af Olavus Petri: 2, Andra bandet*. Sveriges kristliga studentstörrelses förlag, Uppsala.
- Pirinen, Kauko 1962: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Pirinen, Kauko 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. *Mikael Agricolan kieli*, s. 9–24. Toimittanut Esko Koivusalo. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pyhä Raamattu*. Kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama käännös. Suomen Pipliaseura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1955: Suomen kielen muovautuminen kristillisen julistuksen tulkiksi. *Novella plantatio: Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlavuotena 1955*, s. 113–125. Toimittaneet Aarno Maliniemi, Mikko Juva ja Kauko Pirinen. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I: Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Muuttamaton jäljennöspainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Rapola, Martti 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1969: *Johdatus suomen murteisiin*. Kolmas painos. Tietolipas 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1988: *Vanhan kirjasuomen lukemisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Schalin, Olav D. 1946: *Kulturhistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*. Svenska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- Setälä, E. N. & Wiklund, K. B. 1893: *Monvmenta lingvae fennicae I. Suomen kielen muistomerkkejä I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Suomen evankelis-luterilainen kirkko 2014: Aamenesta öylättiin -hakupalvelu. Saatavissa osoitteessa <http://www.evli2.fi/sanasto/index.php/Etusivu>. [Viitattu 18.12.2014.]
- Tarkiainen, Viljo 1958: *Mikael Agricola: tutkielmia*. Painoon toimittanut Sulo Haltsonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Tarkiainen, Viljo & Tarkiainen, Kari 1985: *Mikael Agricola: Suomen uskonpuhdistaja*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Teinonen, Seppo A. (toim.) 2005: *Tuomas Akvinolainen: Usko ja rukous: Apostolisen uskontunnustuksen ja Herran rukouksen selitys*. Kirjapaja, Helsinki.
- Tuppurainen, Erkki (toim.) 2012: *Codex Westh: Westhin koodeksin kirkkolaulut*. Sibeliuss-Akatemia, Helsinki.
- Vulgata 1551 = *Biblia Sacrosancta ad Hebraicam ueritatem, & probatissimorum[m] ac manuscriptorum exemplarium fidem diligenter recognita & restituta*. Basile.
- Walta, Ville 2010: Naantalilainen luostari. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*, s. 287–308. Toimittanut Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

LIITE 1

Reformaatioaikaiset suomenkieliset Isä meidän -rukoukset

Cosmographia (COS):

Isä meidän ioko oledh taiuahissa / pühettä olkohon siun nimesi / tulkohon siun waltakuntasi / olkohon siun tahtosi kuwin taiuahissa nyn manpällä / meidän iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne / ia anna anteixe meiden syndiä kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen / ia älä sata meitä kiusauxen / mutta päästä meitä pahasta / Amen.

Kangasalan messukirja (KAN):

Ise meiden ioca olet taiuahissa pühättö olcon sijnun nimmies lähestulcohon sijnun valdakundas olcon sijnun tactos nijn masa quijn taiuahasa anna meillän tänäpäiuänä meidän ioca päinen Leijpäme ja anna meiden syndimä andexi nijn quin me annama meiden vellgollistema ja elä jocdata meitä kiusauxehen muta pästä meitä pahasta sillä sijnun on valdacunda ja voima ja kunnia jänkaijkijsesta ja jänkaijkijsehen.

Uppsalan koodeksin messukirja (UPM):

Jse meiden ioca olet taijuasa, pühettu olkon sinun nijmes, Lehestulkon sinun waldakunnas, Olkon sinun tactos nijn maasa quin on taijuasza, Anna meille tenepeijuen meiden iocapeijuenen leippen, Ja anna meiden syndinne andexi nijnkuijn mö meiden welgolisten anname, Ja ele iodhatta meitä kiusauxen, mutta päeste meite pahasta. AMEN.

Westhin koodeksin käsikirja (WEK):

Isä meiden joca olet taiuasa pyhättö olkon sinun nijmes. Ladestulkon sinun waldakundas. Olkon sinun tactos nijn maasa quin on taiuasa, Anna mielle tänäpäiuänä meiden jocapäuäinen leipen Ja anna meiden syndime andexi, ninqu (sanan loppu jää marginaalin peittoon) me meiden welgolisten annamme, Ja älä iodhatta meitä kiusauxen, Musta pästä meitä pahasta, Sille että sinun on valdakunda, ja voima, ja cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen AMEN

Westhin koodeksin messukirja (WEM):

Isä meidän ioca olet taiuasa Pyhättö olkon sinun nimes Lähestulkon sinun valdakundas. Olkon sinun tachtos niin maasa quin on taiuasa, Anna meille tänäpäiuänä meidän Jocapäuäinen Leipän Ja anna meidän syndinne antexi, niinquin me meidän velgolisten anname, Ja älä jodhata meitä kiusauxen, Mutta pästä meitä pahasta, Sillä että sinun on valdakunda, Ja voima, Ja cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen AMEN

Abc-kirja (ABC):

JSe meinen / ioca olet taiuasa. Pyhetty olkon sinun nimmes. Lehestulkon sinun waldakunnas. Olcon sinun tactos nijn maasa quin on taiuassa. Anna miele (painovirhe) tenepeiuen / meiden iocapeiuenen leipen. Ja anna meiden syndinne andexi / ninquin me meiden welgolisten anname. Ja ele iodhatta meite kiusauxen. Mutta päste meitä pahasta. Sille ette sinun on waldacunda / ia woima / ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen Amen.

Rukouskirja 1 (RU1):

JSE meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhitetty olcon sinun nimes. Lehestulcon sinun waldakundas. Olcohon sinun tactos nijn maasa quin on taiuahisa. Anna meille tenepene meiden iocapeiueijnen leipe. Ja anna meille meiden ricoxet andexi / ninquin me meiden welhgoisten anname. Ele meite iodhatta kiusauxen. Mutta päste meite pahasta. Sille ette sinun on waldakunda / ia wojjma / ja cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen. AMEN.

Rukouskirja 2 (RU2):

JSE Meiden / ioca olet taiuaijs. PYhetty olcohon sinun Nimes. LEhestulcon sinun waldakundas. Olcohon sinun tactos maasa / nin quin taijuasa. Anna meille tenepene meiden iocapeijuenen leijpen. Ja anna meille meiden welkam andexi / ninquin me anname meiden welgolistem. Ja ele meite iodhata kiusauxehen. Mutta päste meiti pahasta.

Rukouskirja 3 (RU3):

Jse meiden ioca olet taijuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes. Lehestulcohon sinun waldakundas. Olcohon sinun tactos nijn maasa / quin on taiuahisa. Anna meille tenepene meiden iocapeiuenen leijpen. Anna meille meiden welkam andexi / ninquin me anname meiden welgholisten. Ja ele iodhata meite Kiusauxen. Mutta päste meite pahasta.

Rukouskirja 4 (RU4):

Jse meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes. Lehestulcon sinun waldakundas. Olcon sinun tactos maasa / quin on taiuasa. Anna meille tenepene meiden iocapeiuenen leijpen. Anna meille meiden welkam andexi / ninquin me anname meiden welgholisten. Ele iodhata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta.

Uusi testamentti, Matteuksen evankeliumi (UTM):

Jse meiden ioca olet Taiuais. Pyhetty olcon sinun nimes. Lehestulkon sinun Waldakundas. Olcon sinun tactos nin maasa / quin on Taiuais. Anna meille tenepeiuenä meiden iocapeiuenen leipen. Ja anna meille synnime andexi ninquin me annama meiden welgholisten. Ja ele iohdata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta. Sille ette sinun ombi waldakunda, ia wojjma, ia cunnia ijancaikisudhes. Amen.

Uusi testamentti, Luukkaan evankeliumi (UTL):

Jse meiden / ioca olet Taiuahis. Pyhetty olcon sinun Nimes. Lehestulkon sinun Waldakundas. Olcon sinun tactos nin maassa quin on Taiuasa. Anne meille tenepene meiden iocapeiuenen leipe. Ja *anna* meiden syndine andexi / Sille ette meki caikein meiden welgolisten andexi anname. Ja ele iohdata meit kiusauxen. Mutta päste meite pahasta.

Käsikirja (KÄS)

ISE meiden ioca olet Taiuaisa. Pyhetty olcon sinun Nimes. Lehestulcon sinun Waldakundas. Olkon sinun Tactos nin Maasa quin on taiuasa. Anna meille Tenepene, meiden iocapeiuenen Leipen, Ja *anna* meidhen syndinne andexi, ninquin me meidhen Welgolisten anname. Ja ele iocdhata meite Kiusauxeen, Mutta pääste meite pahasta. Sille ette sinun on Waldakunda ia woima, ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen. AMEN.

Messu (MES)

JSe meiden ioca olet Taiuahisa. Pyhetty olcon sinun Nimes. Lehestulcon sinun Waldakundas. Olcon sinun Tactos / nin maasa quin Taiuasa. Anna meille tene pene / meiden iocapeiuenen Leipe. Ja *anna* meiden synnit andexi / ninquin mös me meiden welgolistein anname. Ja ele iodhata meite Kiusauxen. Mutta päste meite pahasta / Amen.

LIITE 2

Reformaatioaikaiset Isä meidän -rukoukset on jaoteltu osioihin synoptisen vertailun mahdollistamiseksi.

1. Isä meidän, joka olet taivaissa, pyhitetty olkoon sinun nimesi

COS Isä meidhen ioko oledh taiuahissa / pühettä olkohon siun nimesi
KAN Ise meiden ioca olet taiuahissa pühättö olcon sijnun nimmies
UPM Jse meiden ioca olet taijuasa, pühettu olkon sinun nijmes
WEK Isä meiden joca olet taiuasia pühättö olkon sinun nijmes
WEM Jsä meidhen ioca olet taiuasa Pyhättö olkon sinun nimes
ABC JSe meinen / ioca olet taiuasa. Pyhetty olkon sinun nimmes
RU1 JSE meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhitetty olcon sinun nimes
RU2 JSE Meiden / ioca olet taiuaijs. PYhetty olcohon sinun Nimes
RU3 Jse meiden ioca olet taijuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes
RU4 Jse meiden. Joca olet taiuahisa. Pyhetty olcohon sinun Nimes
UTM Jse meiden ioca olet Taiuais. Pyhetty olcon sinun nimes
UTL Jse meiden / ioca olet Taiuahis. Pyhetty olcon sinun Nimes
KÄS ISE meiden ioca olet Taiuasia. Pyhetty olcon sinun Nimes
MES JSe meiden ioca olet Taiuahisa. Pyhetty olcon sinun Nimes

2. Tulkoon sinun valtakuntasi, tapahtukoon sinun tahtosi

COS tulkohon siun waltakuntasi / olkohon siun tahtosi
KAN lähestulcohon sijnun valdakundas olcon sijnun tactos
UPM Lehestulkon sinun waldakunnas, Olkon sinun tactos
WEK Ladestulkon sinun waldakundas. Olkon sinun tactos
WEM Lähestulkon sinun valdakundas . Olkon sinun tachtos
ABC Lehestulkon sinun waldakunnas. Olcon sinun tactos
RU1 Lehestulcon sinun waldakundas. Olcohon sinun tachtos
RU2 LEhestulcon sinun waldakundas. Olcohon sinun tactos
RU3 Lehestulcohon sinun waldakundas. Olcohon sinun tactos
RU4 Lehestulcon sinun waldakundas. Olcon sinun tactos
UTM Lehestulkon sinun Waldakundas. Olcon sinun tactos
UTL Lehestulkon sinun Waldakundas. Olcon sinun tactos
KÄS Lehestulcon sinun Waldakundas. Olkon sinun Tactos
MES Lehestulcon sinun Waldakundas. Olcon sinun Tactos

3. Myös maan päällä niin kuin taivaassa

COS kuwin taiuahissa nyn manpällä /
KAN <i>nijn</i> masa <i>quijn</i> taiuahas
UPM <i>nijn</i> maasa <i>quin</i> on taijuasza
WEK <i>nijn</i> maasa <i>quin</i> on taiuasa
WEM <i>niin</i> maasa <i>quin</i> on taiuasa
ABC <i>nijn</i> maasa <i>quin</i> on taiuassa
RU1 <i>nijn</i> maasa <i>quin</i> on taiuahisa
RU2 maasa / <i>nin</i> <i>quin</i> taijuasa
RU3 <i>nijn</i> maasa / <i>quin</i> on taiuahisa
RU4 maasa / <i>quin</i> on taiuasa
UTM <i>nin</i> maasa / <i>quin</i> on Taiuais
UTL <i>nin</i> maassa <i>quin</i> on Taiuasa
KÄS <i>nin</i> Maasa <i>quin</i> on taiuasa
MES <i>nin</i> maasa <i>quin</i> Taiuasa

4. Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme

COS meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne
KAN anna meillän tänäpäiuänä meijden ioca päinen Leippäme
UPM Anna meille tenepiujen meiden iocapeiujen leipen
WEK Anna mielle ⁶ tänäpäiuänä meiden jocapaiuäinen leipen
WEM Anna meille tänäpäiuänä meidhen Jocapaiuäinen Leipän
ABC Anna miele ⁷ tenepiuen / meiden iocapeiuenen leipen
RU1 Anna meille tenepene meiden iocapeiueijnen leipe
RU2 Anna meille tenepene meiden iocapeiujen leipen
RU3 Anna meille tenepene meiden iocapeiuenen leipen
RU4 Anna meille tenepene meiden iocapeiuenen leipen
UTM Anna meille tenepiuenä meiden iocapeiuenen leipen
UTL Anne meille tenepene meiden iocapeiuenen leipe
KÄS Anna meille Tenepene, meiden iocapeiuenen Leipen
MES Anna meille tene pene / meiden iocapeiuenen Leipe

5. Ja anna meille meidän syntimme anteeksi

COS ia anna anteixe meiden syndiä
KAN ja anna meiden sündimä andexi
UPM Ja anna meiden sündinne andexi
WEK Ja anna meiden syndime andexi

⁶ Kirjoitusvirhe (oik. meille)

⁷ Painovirhe (oik. meile)

WEM Ja <i>anna</i> meidhen syndinne antexi
ABC Ja <i>anna</i> meiden syndinne andexi
RU1 Ja <i>anna</i> meille meiden <i>ricoxet</i> andexi
RU2 Ja <i>anna</i> meille meiden <i>welkam</i> andexi
RU3 <i>Anna</i> meille meiden <i>welkam</i> andexi
RU4 <i>Anna</i> meille meiden <i>welkam</i> andexi
UTM Ja <i>anna</i> meille <i>synnime</i> andexi
UTL Ja <i>anna</i> meiden <i>syndine</i> andexi
KÄS Ja <i>anna</i> meidhen syndinne andexi
MES Ja <i>anna</i> meiden <i>synnit</i> andexi

6. Niin kuin mekin anteeksi annamme niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet

COS kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen
KAN <i>nijn quin</i> me <i>annama</i> meiden <i>vellgollistema</i>
UPM <i>nijnkuijn mö</i> meiden <i>velgolisten</i> anname
WEK <i>ninqu</i> ⁸ me meiden <i>welgolisten</i> annamme
WEM <i>niinquin</i> me meidhen <i>velgolisten</i> anname
ABC <i>ninquin</i> me meiden <i>welgolisten</i> anname
RU1 <i>ninquin</i> me meiden <i>welhgolisten</i> anname
RU2 <i>ninquin</i> me anname meiden <i>welgolistem</i>
RU3 <i>ninquin</i> me anname meiden <i>welgholisten</i>
RU4 <i>ninquin</i> me anname meiden <i>welgholisten</i>
UTM <i>ninquin</i> me <i>annama</i> meiden <i>welgholisten</i>
UTL Sille ette meki <i>caikein</i> meiden <i>welgolisten</i> andexi anname
KÄS <i>ninquin</i> me meidhen <i>Welgolisten</i> anname
MES <i>ninquin mös</i> me meiden <i>welgolistein</i> anname

7. Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta

COS ia älä sata meitä kiusauxen / mutta päästä meitä pahasta
KAN ja ele <i>jocdata</i> meitä kiusauxehen muta päftä meitä pahasta
UPM Ja ele <i>iodhatta</i> meitä <i>kijusauxen</i> , mutta päeste meite pahasta
WEK Ja älä <i>iodhatta</i> meitä <i>kuisauxen</i> , <i>Musta</i> ⁹ päftä meitä pahasta
WEM Ja älä <i>jodhata</i> meitä kiusauxen , Mutta päftä meitä pahasta
ABC Ja ele <i>iodhatta</i> meite kiusauxen. Mutta päste meitä pahasta.
RU1 Ele meite <i>iodhatta</i> kiusauxen. Mutta päste meite pahasta
RU2 Ja ele meite <i>iodhata</i> kiusauxehen. Mutta päste meiti pahasta

⁸ Sanan loppu jää marginaalin peittoon

⁹ Kirjoitusvirhe (oik. mutta)

RU3 Ja ele iodhata meite Kiusauxen. Mutta päste meite pahasta
RU4 Ele iodhata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta
UTM Ja ele iohdata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta
UTL Ja ele iohdata meit kiusauxen. Mutta päste meite pahasta
KÄS Ja ele iocdhata meite Kiusauxeen, Mutta pääste meite pahasta
MES Ja ele iodhata meite Kiusauxen. Mutta päste meite pahasta

8. Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti

COS ei doksologiaa
KAN sillä sijnun on valdacunda ja voima ja kunnia jänkaijkijsesta ja jänkaijkijsehen
UPM ei doksologiaa
WEK Sille että sinun on valdakunda, ja voima, ja cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen
WEM Sillä että sinun on valdakunda , Ja voima , Ja cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen
ABC Sille ette sinun on waldakunda / ia woima / ia cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen
RU1 Sille ette sinun on waldakunda / ia woijma / ja cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen
RU2 ei doksologiaa
RU3 ei doksologiaa
RU4 ei doksologiaa
UTM Sille ette sinun ombi waldakunda, ia woijma, ia cunnia ijancaickisudhes
UTL ei doksologiaa
KÄS Sille ette sinun on Waldakunda ia woima, ia cunnia ijancaickisesta ijancaickisehen
MES ei doksologiaa

LIITE 3
Vertailuaineisto

Vironkielinen rukous 1520-luvulta
Lähde: Johansen, Paul (toim.) 1923

Ysamede ken szynna otte taywas pohulut on szynnu nymmy
kulkut szynnu rikus szatku szynnu tachtmusz
taywas nynck maesze
Anna meytte tenneny yckepewyne leybph
nynck heytkä andex meye wollkat
nynda kut meye Andex annama meytte wollalysth wasta
elle szaattyt meyttyt kurya Ohachtusz
erenes sattka meyt kuryasth
Amen

Ruotsinkielinen rukous 1300-luvulta
Lähde: Logos Library

Fadher waar ther ær j hymirike, hælakt wari thit nampn
Tilkomi thit rike, thin wili wardhe
swa j iordhrike som j hymerike
Giff oss wart daghlikit brødh
Oc forlat oss wara skuld
swa som wi forlatum them moth oss bryta
Oc inledh oss ey j frestilse
vtan fræls oos aff ondo
amen

Olaus Petrin käsikirja 1529
Lähde: Petri ym. 1915

Fadher wor som är j himblomen, helgat warde titt nampn
Tilkomme titt rike, warde thin wilie
så på jordenne som j himmellen,
Giff oss jdagh wort daghelighit brødh,
Och förlååt oss wåre skuld,
som och wij förlåtom them oss skyldige äre,
Och jnleedh oss icke j frestilse,
vtan frelss oss aff oondo
AMEN.

Olaus Petrin messukirja 1531

Lähde: Petri ym. 1915

Fadher vår som är j himmelen, helgat warde titt namn,
Tilkomme titt rike, skee thin wilie
så på iordenne som j himmelen
Wort dagheliga brödh giff oss j dagh,
och förlåt oss wora skuld såsom wij forlåt om them oss skuldige äro,
Och jnleedh oss icke vthi freestelse,
Utan frels oss aff ondo
Amen.

Olaus Petrin messukirja 1535

Lähde: Petri ym. 1915

Fadher wor som est j himlom, helgat warde titt namn,
Tilkomme titt rike, skee tin wilie
såsom j himmelen så ock på iordenne,
Wort dagligit bröd giff oss j dagh,
Och förlåt oss wor skuld såsom wij ock förlate them oss skyldige äre,
Och inleed oss icke vti frestelse
Vtan frels oss ifrå ondo
Amen.

Olaus Petrin messukirja 1537

Lähde: Petri ym. 1915

Fadher wor som est j himlom, helgat warde titt namn,
Tilkomme titt rike, skee tin wilie
såsom j himmelen så ock på iordenne,
Wort dagligit brödh giff oss j dagh,
Och förlåt oss wora skulder såsom ock wij förlate them oss skyldige äre,
Och inleed oss icke vti frestelse,
Vtan frels oss ifrå ondo,
Amen.

Olaus Petrin messukirja 1541

Lähde: Petri, Olaus 1541

Fadher vår som ärt j himlom. Helghat warde titt namn.
Tilkomme titt Rike. Skee tin wilie
såsom j himmelen / så ock på iordenne.
Wårt dagligha brödh giff oss j dagh.
Och förlåt oss våra skulder / såsom ock wij förlåte them oss skyldige äro.
Och inleedh oss icke vthi frestelse.
Vthan frels oss jfrå ondo.
Amen.

Gustav Vasas Bibel 1541, Matteuksen evankeliumi

Lähde: Lindqvist, Natan (toim.) 1941

Fadher vår som äst j himmelen. Helghat warde titt namn.
Tilkomme titt Rike. Skee tin wilie
så på jordenne som j himmelen.
Giff oss jdagh vårt daghliga brödh.
Och förlåt oss våra skulder, såsom ock wij förlåtom them oss skyldighe äro.
Och inleedh oss icke j frestelse.
Vthan frels oss jfrå ondo.
Ty Riket är titt, och machten och herligheten j ewigheet.
Amen.

Gustav Vasas Bibel 1541, Luukkaan evankeliumi

Lähde: Lindqvist, Natan (toim.) 1941

Fadher vår som äst j himmelen.
Helghat warde titt namn.
Tilkomme titt Rike. Skee tin wilie
så på jordenne som j himmelen.
Giff oss altijdh wårdt daghliga brödh.
Och förlåt oss våra synder, ty ock wij förlåte allom som oss skyldighe äro.
Och inleedh oss icke vthi frestelse.
Vthan frels oss jfrå ondo.

Nya Testamentit 1526, Matteuksen evankeliumi

Lähde: Lindqvist, Natan (toim.) 1941

Fadher vår som är j himblomen, helghat wardhe titt namn,
Tillkomme titt rike, wardhe thin wilie så på iordhenne som j himmelen,
Geff oss j dagh vårt daghelighit brödh,
Och förlåt oss våra skuld, såsom och wij förlåtom them oss skyldoghe äro,
Och inleedh oss icke j frestilse,
Utan frels oss från onda,
ty rikit är titt, och macten och herligheten j ewigheet,
Amen.

Nya Testamentit 1526, Luukkaan evankeliumi

Lähde: Lindqvist, Natan (toim.) 1941

Fadher wår som är j himblom, helghat warde titt namn,
tilkome titt rike, wardhe thin wilie,
så på iordhenne som j himmelen,
geff oss j dagh wort daghelighit brödh,
och förlat oss wora synder, som wi och förlatom hwariom och enom som oss skyllugh
är,
och icke inleedh oss vthi frestelse,
vtan frelsa oss frå oondo.

Kangasalan messukirjan ruotsinkielinen rukous:

Lähde: Kangasalan messukirja

Fadher war som est j himlom, helgad warde titt nampn
tillkome titt rike, skee thin wilie
sosom j himmelen som paa jordenne
war dagligh bröd giff oss ij dag
oc forlota oss wora skuld sosom oc wij forlote them oss skuldigh äre
oc inledh oss jcke uthij frestilse
utan frels oss ij fron wnda
tÿ tith är rijck machth och voldh och herliheet ij fron eijwigheijt til eijwigheet

Martin Lutherin Raamattu 1534, Matteuksen evankeliumi

Lähde: Luther, Martin 1534

Vnser Vater jnn dem himel. Dein name werde geheiliget.
Dein Reich kome. Dein wille geschehe
auff erden / wie im himel.
Vnser teglich brod /gib vns heute /
Vnd vergib vns vnsere schulde / wie wir vnsern schuldigern vergeben /
Vnd füre vns nicht jnn versuchung /
sondern erlöse vns von dem vbel.
Denn dein ist das Reich / vnd die krafft / vnd die herrligkeit jnn ewigkeit /
Amen.

Martin Lutherin Raamattu 1534, Luukkaan evankeliumi

Lähde: Luther, Martin 1534

Vnser Vater im himel. Dein name werde geheiliget.
(*Dein reich kome* puuttuu, mutta löytyy 1546 painoksesta)
Dein wille geschehe /
auff erden wie im himel /
Gib vns vnser teglich brod jmerdar /
Vnd vergib vns vnsere sunde / denn auch wir vergeben allen die vns schuldig sind /
Vnd füre vns nicht jnn versuchung /
Sondern erlöse vns von dem vbel.

Martin Lutherin Uusi testamentti 1522, Matteuksen evankeliumi

Lähde: Luther, Martin 1522

Vnser vater ijnn dem hijmel. Deijn name seij heijlig.
Deijn reijch kome. Deijn wille geschehe
auff erden wie ijnn dem hijmele.
Vnser teglich brott gib vnns heutt vnd vergib vns vnsere schulde, wie wijr vnsernn
schuldigern vergeben,
vnnd fure vnns nitt ijnn versuchung,
sondern erlose vns von dem vbel,
denn, deijn ist das reijch, vnd die krafft, vnnd die herlickeijt in ewickeijt.
Amen.

Martin Lutherin Uusi testamentti 1522, Luukkaan evankeliumi
Lähde: Luther, Martin 1929

Vnser vater ijm hijmel, deijn name seij heijlig,
deijn reijch kome, deijn wille geschehe
auff erden wie ijm hijmel,
gib vns ijmer dar vnser teglich brod,
vnnd vergib vns vnser sunden, denn auch wijr vergeben allen die vns schuldig sind,
vnd fure vns nicht ijnn versuchung,
sondern erlose vns von dem vbel.

Erasmus Rotterdamilaisen latinankielinen Uusi testamentti 1519, Matteuksen
evankeliumi
Lähde: Erasmus Rotterdamilainen 1519

Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum.
Veniat regnum tuum; fiat uoluntas tua
quemadmodum in caelo, sic etiam in terra.
Panem nostrum quotidianum da nobis hodie
et remitto nobis debita nostra, sicut et nos remittimus debitoribus nostris,
Et ne inducas nos in tentationem.
Sed libera nos a malo.
Quia tuum est regnum et potentia et gloria in saecula saeculorum.
Amen.

Erasmus Rotterdamilaisen latinankielinen Uusi testamentti 1519, Luukkaan
evankeliumi
Lähde: Erasmus Rotterdamilainen 1515

Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum.
Adueniat regnum tuum; fiat uoluntas tua
quemadmodum in caelo sic etiam in terra.
Panem nostrum cotidianum da nobis hodie
et remitte nobis peccata nostra, siquidem et nos remittimus omni debenti nobis,
Et ne nos inducas in tentationem.
Sed libera nos a malo.

Vulgata 1551, Matteuksen evankeliumi
Lähde: Vulgata 1551

Pater noster, qui es in caelis, sanctificet nomen tuum.
Adueniat regnum tuum; fiat uoluntas tua
sicut in caelo et in terra.
Panem nostrum super substantialem da nobis hodie
Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris,
Et ne nos inducas in tentationem.
Sed libera nos a malo.
Amen.

Vulgata 1551, Luukkaan evankeliumi

Lähde: Vulgata 1551

Pater, sanctificetur nomen tuum.

Adueniat regnum tuum; fiat uoluntas tua
sicut *in caelo et in terra.*

Panem nostrum quotidianum da nobis hodie
et dimitte nobis peccata nostra, siquidem et nos dimittis omni debenti nobis,
Et ne nos inducas in tentationem.